

Tan barbara le sugeridad como el delito
(Tutsaklık Suçun Kendisi Kadar Barbarcadır)
Francisco Goya'nın bir gravürünün adı

1

Önsöz Yerine: Konunun ve Yazının Tarihçesi

Bu kitabı yazmak, belki asıl yeri bellek olan metinlerin çoğu gibi, hayata ödenmesi gereken bir borç, yerine getirilmesi gereken bir görev, bir angajman oldu yıllar boyu. “Asıl yeri bellek”: çünkü insanın kendi yaşantısını kendinin dışına çıkarması, nesnel ve başkalarını ilgilendirebilir kılması güçtür; hele ki aşırı, yoğun, uç gibi tanımlarla nitelenmeye müsait bir yaşantıysa bu... Ama “borç”, “görev” terimleriyle de adlandırılacak bir durum: çünkü kişinin kendi yaşadıkları üzerine düşünmesi, yaşarken düşündüklerini düşünmesi, mekân ve ilişkileri algılayışı, kısacası hayata “hayatın dışına çıkarak” bakabilmesi, başka hayatları “kolaylaştırabilir”, daha katlanılır kılabilir, direnme ve yaratma gücü verebilir. Her yaşantının düşünömsel bir süreç sonunda aktarılabilir olduğu, başkalarına açık hale geldiği bir önkabul olsa da, nispeten daha kapalı ve daha az sayıda insanın yaşayıp paylaştığı hapishane gibi “uç” bir deneyimin hem aktarılmayı daha fazla gerektirdiği hem de böyle bir aktarımın çetrefilliği, sorunun içine girdikçe kendini gösterir.

Bu kitabın ön çalışmaları, egzersizleri gerek “içerdeki” düşünce, düşünme, söyleşme ya da susma, hatta yalnızca hayatta ve ayakta kalmaya çabalama süreçlerinin, gerekse “dışarıdaki” benzer deneyimlerin içinde yer alır. Bu kitapta tamamen başkalaşarak içerilmiş hapishane üzerine metinler, çeşitli dergi yazıları şeklinde “içerde” ve “dışarıda” kaleme alınmıştı. Yaşantıları teorileştirmeye, felsefileştirmeye çabalayan bu metinleri derleme, toparlama isteğinin sonucu, hem bunların birbirlerini tekrarlayan, takip eden, iç içe giren yanlarının ve tematiklerinin farkına varılması, dolayısıyla yeni bir “söz” olmadan art arda eklemenin anlamsızlığının görülmesi, hem de bambaşka açılardan, adalet kuramının, suç ve ceza kavramının içinden ve dışından da soruna bakılması oldu. Böylelikle tek tek bu metinlerden ve toplamlarından farklı, ama derindeki anlamları bakımından elbette onlarla yoğun ilişki içinde olan bu kitap ortaya çıktı.

Hapishanedeyken hapishane üzerine düşünmek, insanın önünü tıkayan, içini ketleyen onlarca şey arasından sıyrılarak bir düşünce oluşturmak oldukça güç; fazlasıyla öznel ve kısmi bir bilgiyle yetinmek de çok muhtemel olduğundan, araya hem “dışarı”nın hem de bunca zamanın girmiş olması işe yarayabilir. Dolayısıyla hapishane yaşantısıyla bugünün, tek tek yazılarla bu kitabın arasındaki mesafe, bireysel ve toplumsal bir tarihin anakronisini de içermektedir. Ama yazmak ile zamana ve mekâna mesafe koymak, tersi bir ilişkiyi de barındırır. Bir alegoriyle ifade edersek, yuvarlak bir dünyada yaşıyor olmanın sonucu, zaman ve mekân değirmi bir nitelik kazanabilir ve geçmiş (geçmişteki mekân) uzaklaştıkça yakınlaşılan (netleşen) bir boyut edinebilir ve anakroni, gerçekdışı bir senkroniyle “şimdi ve burada” işlemeye başlayabilir...

Hapishane Söyleminde Somut ve Tarih

Hapishanenin içinde ve dışındayken hapishane üzerine düşünme ve yazma sürecinin arka planı ağırlıklı olarak “12 Eylül” (1980) denen dönemin hapishane deneyimiyle sınırlıyken, yukarda anılan anakroninin ve senkroninin sonucu olarak, gerek Türkiye’nin daha “kanlı” hapishane deneyimleri (örneğin Ulucanlar, örneğin “Hayata Dönüş Operasyonu”), gerekse 2007’lere gelindiğinde Guantanamo ya da CIA’nın “hayalet hapishaneleri” gibi zamandan ve mekândan tamamen kopartılmış hapishane ve işkence deneyimleri de bunlara eklenince, hem daha bütünsel bir düşünme “nesnesi”, hem de vahşetin iyice modernleştiği Türkiye ve dünya koşulları yanında tamamen “yersel” ve kısmen arkaik, hatta kadük kalan (belki de bu nedenle her askeri diktatörlük ya da otoriter-totaliter dönem gibi komediye varan grotesklikte ve Kafkaesk) bir “12 Eylül” tablosu çıkar ortaya.

Ama hapishaneler üzerine söylemin döngüselliğini ve terryör halini de unutmamak gerekir. Çocukluk belleğinde kalmış, “Balkanların ve Ortadoğu’nun en büyük (ya da en modern) hapishanesi” (Sağmalcılar/Bayrampaşa) ibaresinden bugüne dek art arda açılan ve giderek daha büyük ve daha modern bir hal aldığı söylenen, adları harflerden ibaret bu hapishaneleri “açma” süreci ne tamamlanacak ne de bitecek gibi gözüküyor. Keza insan hakları örgütlerinin ve sivil toplum kuruluşlarının cezaevleri ve işkence raporları da on yıllardır hep aynı. Bu yazının kaleme alındığı sıralarda, 8 Temmuz 2007 tarihli Radikal gazetesinin aynı sayfasındaki iki haber durumun tipik örneği olarak görülebilir. Haberlerden biri daha büyük puntolarla verilmiş. “Tutuklu ve mahkûmlar için ‘altın kafes’ hazırlanıyor” başlığının altında, “Silivri’de 10 bin 904 kişilik dev cezaevi kompleksi inşa ediliyor. Konferans ve

spor salonları da içeren komplekse göz biyometrisi taramasıyla girilecek. Adliyesi de hazır, suçlu bulunan doğru hapse alınacak” ibaresi yer alıyor... Diğer haber de hapishaneler hakkında sık rastlanan türden bir “resmi yalan”ın hiçbir şeyi değiştirmeyen teşhiri. “Hayata Dönüş’ta Yedi Yıllık İtiraf” manşetinin altında, “ ‘Hayata Dönüş’ operasyonu sırasında Ümraniye Cezaevi’nde ölen jandarma çavuşun, asker ateşiyle can verdiği belirtildi,” deniyor.

Biraz daha geriye gidelim. 23 Haziran 2003, yine Radikal gazetesi. Neşe Düzel’in Selim Dindar ile söyleşi: “Her birimiz tek tek o lağım suyunun içine indiriliyorduk. Lağımın içinde nefesimiz kesilene kadar tutuluyorduk. Diyarbakır Cezaevi’nde yatan herkes yaşadı bunu. O pisliği içmedim, yemedim diyen gururu yüzünden yalan söylüyordur. Bir de avluda sırtüstü yatırılıyorduk. Bacaklarımızı yerden on beş santim yukarda tutuyorduk. Bacağı düşen dayak yemek için sıraya giriyordu. Kıştı, bir hafta boyunca gece o beton avluda suyun içinde yatırıldık. İhtiyacımızı suyun içinde yapıp, ısınmaya çalışıyorduk. [...] Abbas Çelik diye bir köy sahibi vardı. Oğluyla birlikte içerideydi. Oğluna soktukları copu çıkartıp babanın ağzına veriyorlardı. Sonra babaya soktuklarını oğlunun ağzına veriyorlardı...”

Bunun gibi yığınla “cezaevi gerçeği” 12 Mart 1971’den 12 Eylül 1980’e ve sonrasına uzanan süreç boyunca çok sık yazıldı, anlatıldı, bundan sonra da yazılacak. Selim Dindar’la söyleşiye neden olan argüman bu açıdan ilginç: “Eğer biz gazeteciler, 12 Eylül döneminde Diyarbakır Cezaevi’nde yaşananları tam anlatsaydık, bu ülkede belki bazı şeyler değişirdi,” demiş Hasan Cemal *Kürtler* adlı kitabında.

Cezaevlerinde yaşananlar ile bunların aktarılması, anlatılması arasındaki sorunlu ilişki, iktidarların ve iletişimin temel

kozunu oluşturan gerçek/yalan, enformasyon/dezenformasyon mücadelesi şeklinde geçmişte, bugün ve yarın hep varolmuş, hep varolacak gözüküyor. Dolayısıyla aynı eleştirinin (ya da özeleştirisinin), “Diyarbakır Cezaevi” (veyahut diyelim yine 12 Eylül döneminin başka herhangi bir cezaevi) örneğinden çok sonraki “Hayata Dönüş Operasyonu” yaftalı cezaevleri katliamında medyanın rolü için de geçerli olduğu ortadadır. Artık cuntanın olmadığı sözümona demokratik bir ülkenin gazeteci ve televizyoncularının alkış ve destekleriyle düzenlenmiş bir katliamın sorumluluğundan kim sıyırabilir ki? Medya denen kapitalist endüstrinin hangi mekanizmalarla işlediği ve hangi mekanizmaları işleterek insanların (“tüketicileri”nin) beyinlerini iğfal ettiği, devletin ve medyanın, hayatın her alanında hangi yalanları pazarladığı ne derli irdelense de, bu irdelemenin “sıradan tüketici”ye ulaşır ya da onun “tüketim alışkanlığı”nı değiştirir bir yanı yok: “Sıradan tüketici”ye en kolay ulaşan, onun en kolay alımlayıp algılayabildiği gerçek, yalanın ve aptallığın ta kendisi çoğu zaman. Hele ki söz konusu edilen hapishaneyse; tamamen kapalı, içinde neler yaşandığını dışardaki kimsenin bilemeyeceği, ancak resmi yalanların aktarılabilceği bir ortamsa; “suç” ve “güvenlik” gibi fobileştirilmiş kavramlar üzerinde oynanıyorsa, yalanın ve dehşetin boyutları iyice katmerlenir.

Hapishanenin Yarını

Hapishaneler güvenlik toplumunun, neo-liberal iktisadın hem suçlu hem güvenlik sektörü üretme aracı ve aygıtı olarak açılmaya devam edecek; her ihtiyaç duyulduğunda yeni mitolojilerden ve yalanlardan destek alan operasyonlar yapılacak; hukuk, ideoloji ve toplum “suç” ve “güvenlik” kavramlarıyla giderek daha fazla meşgul olurken, hapishaneler ve hapisteki

kitle, toplumun duyularından (gözünden, kulağından, elinden) ve duygularından (merhamet, vicdan) giderek daha uzaktaki ve dıştaki yerini, konumunu alacak ve işlemeye, yeniden-üremeye ve yeniden-üretmeye devam edecek, hatta “yersiz”, “a-topik” bir hal alacak. Bu hapishanelere dair “resmi yalan”lar kimi zaman ortaya çıkacak, ama fiili bir değer yine taşımayacak. Bir operasyon düzenlenirken hemen hemen her türden hukuksal, ideolojik, medyatik aygıt bu operasyonun hizmetine konulduğundan, medya da asıl o dönemde üzerine düşen “görev”i layıkıyla yerine getirmiş olduğundan, “yalanın bini bir para”ya manşet üstüne manşet ve tefrikalar art arda yayımlandığından, zaman aşımına uğramış “tekzip”ler bu haberleri okuyan ya da seyredenler açısından da iktidardaki muktedirler açısından da bir değer taşımayacak.

Tablo karamsar. Hapishanelerdeki yaşam koşullarının iyileştirilmesi ve reform talepleri de bu karamsarlığı besleyecek bir tarihe sahip. Somut talepler saptanır, içerde ve dışarıda mücadele yürütülür, insanlar fiziksel ve ruhsal olarak sakatlanır, hatta ölür, taleplerin kabul edildiği resmen ya da yarım ağızla dile getirilir, eylemler sona erer, kalıcı hiçbir iyileşme olmadığı görülür, bir süre sonra (giderek azalan güç, destek ve moralle) yeniden hak talepleri ve eylemler gündeme gelir... döngü sürüp durur. Tablo yine karamsar. Belki de hapishane reform kabul etmez bir kurum, belki de yalnızca yok edilesi bir kurum. Bu nedenle, yaratıcı bir muhalefetin “imkânsız”ı istemesi anlamına gelecek hapishanesiz bir toplum arzusu, hapishanede reform talebi kadar “imkânsız” ve bir o denli “gerçekçi” görülebilir.

Hapishane kurumunun tarihi, modernliğin, dolayısıyla iş-

kence ve baskının rasyonelleşmesinin de tarihidir. Aynı rasyonel mantık, saçmalığı da içerir. Hapishanenin temeldeki saçmalığıdır onsuz olunabileceğini düşündüren. İnsanın bütün zaman ve mekânlar için, hem de mutlak anlamda meydan okuyacağı bir kurum olarak karşımıza çıkıyor hapishane. Ama hapishanenin tekil varlığı, onun tümel kapsamdaki yeriyle doğrudan ilintili olduğundan, hapishanesizlik arzusunu, hukuka, devlet kurumlarına, sermayeye, medyaya da bir tavır olarak düşünmek; yargının özünü ve işleyişini, devlet aygıtlarının bu süreçteki yerini, sermayenin ve kâr hırsının hukukla ve hapishaneyle ilişkisini, kapatılma ve kapalılığın oluşturduğu dolayım ve pus ortamında, örtülülükte işleyen “şiddet tekelini”, medyanın işlevini de sorgulamak, sonuç itibarıyla tüm bunların insan tekini ne ölçüde sakatlayıp sürüştürdüğünü görmek şart oluyor. Kısacası hapishane, bütün tarihi boyunca olduğu gibi, sürekli bir reform ve/veya ilga talebinin her daim göbeğinde durmaktadır (karşımızda da değil artık; giderek gözden, kulaktan, vicdandan uzakta). Bu kitabın amaçlarından biri, hapishanesizlik talebini, hapishaneyle ilgili her türlü mücadelenin en başına koymayı unutturmamaktır.

Hapishane-Kentler

Bu metnin oluşumuna zamanın kattığı bir diğer boyut ise “küçük hapishane”/“büyük hapishane” karşıtlığının ve ilişkisinin giderek çakışması oldu. Genellikle içerden çıkan kişinin “büyük hapishane” denen toplumsal ilişkiler ağına girişini ima ederek kullanılmış olan bu karşıtlıkta bir tür indirgeme görmek, dinamikler ve yapılar arasındaki önemli farklılıklara vurgu yapmak elbette mümkün olsa da, bugünün toplumsal yapısına ve gündelik hayatın örgütlenmesine bakıldığında, bu iki tür “hapishane” arasındaki örtüşmenin neredeyse tam bir

kesişme halini aldığı ortadadır. Cadde ve sokaklardaki kameralardan cep telefonlarına, internette bilgisayar kameralarına, kayıt ve kodlandırma sistemlerinden gözbebeği okumaya, elektronik bileziğe dek her şey, herkesin her an gözetlenip dinlenebilmesine, kayıt altına alınmasına imkân tanımakta. Bu koşullarda dışarının gerçekten “büyük hapishane” halini aldığına artık kuşku yok. Ama bu durum “küçük hapishane”yi önemsiz kılmıyor. Tersine, –kelimenin gerçek anlamıyla– hapishaneyi duyu ve duyumdan iyice uzak kılan, yok sayarak gerçekten yersizyurtsuzlaştıran sistem, burayı tamamen denetimsiz bir şiddet teknolojisinin deney alanı ve odağı haline getirebilmekte. Bütün bunların sonucu ise, hapishanede ki insanın (ve de dışarıdakilerin) duyusuz, duyumsuz, kimliksiz birer nesne halinde otomatlaştırılması. “Dışarı”daki denetim ve gözetimin yaygın ve yoğun hali “içeri”ye girme ihtimalini de her an herkes için geçerli kıldığından, “asıl” hapishanenin önemi artık çok daha büyük. Batı toplumlarının kendilerini “arındırma”, “temizleme” politikalarının ne boyutlara varacağı şimdiden kestirilemez elbette ama (hem “tehlikeli” sınıf ve tabakalar –veyahut “tehlikeli” coğrafi bölgeler– karşısında hem de “doğa” karşısında) “çevreci” bir toplumsal örgüyü kendi yaşam alanlarında kurarlarken, üretimi (ve pisliğini) nasıl Çin gibi “Üçüncü Dünya” ülkelerine taşıyorlarsa, “suçlu”ları ya da “suçlu üretme mekanizmalarını”, suç sektörünü de –vaktiyle adalardaki ya da sömürgelerdeki “ceza kolonileri” gibi– sınır dışı etme, hapishaneleri Güney ülkelerine nakletme ihtimalleri hiç de uzak değil.

Hapishane sorunu üzerine ileriki yıllarda muhtemelen daha az konuşuluyor olacak, çünkü giderek iyice “arındırılmış”, “demokratikleştirilmiş” bir şiddet-denetim-gözetim koşullarında yaşıyor olacağız; ama herkes kendini her an

meçhul bir yerdeki yasadışı hapishanelerde bulabileceğinden hayatlarımızdaki önemi iyice artacak, bir mücadele ve eylem alanı olacak.

Hitap ve İthaf

Bu bir anı kitabı değil. Anı kitaplarının, özellikle de zor koşullarda yaşamış insanlara dair anlatıların duygudaşlık yarattığı inkâr edilemez. Her yaşantının tekilliğine inanmakla birlikte, bu türden anlatıların özellikle hapishanede ki insana iyi geldiğini, ıstırap ve acıyı taşıma gücü verdiğini, ortaklık, benzerlik arayışının, evrende yalnız olmama duygusunun sağaltıcı etkisini biliyorum. Bu sayfaların kimi insanlar üzerinde böyle bir gücü de olabilir; dolayısıyla deneyimin izini fazlasıyla taşıyorlar çünkü. Ama öncelikle hapishanenin ne’liğini, niçin’liğini (saçmalığını) ortaya koymak ve hapishanesizlik mücadelesine hizmet etmek gibi bir amacı, bunun yanı sıra bir de “hitap” sorunu var bu kitabın. Kime? Elbette önceden belirlenebilecek bir şey değil bu; üzerinde durmak da anlamsız, sonuçta her kitap “yakın” olana, “yara kardeşi”ne hitap eder. Diğer yandan, gerek tarihe gerekse bugüne bakıldığında, hapishanenin her sınıf ve tabakadan insan için her an bir olasılık olduğu, olabildiği ortada; yani –egemenler ve iktidardakiler de dahil– herkesi ilgilendiren bir konu hapishane. Keza “adalet” kavramı da yine herkesin “el erimi içindeki” evrensel bir sorun. Ama çoğunluğun gündemine ancak kendinin ya da yakının başına geldiğinde girebilen bir konu hapishane ve adalet. Dolayısıyla, “herkese ve hiç kimseye” hitap edebilecek olduğundan, “yazan”ın kimi ayrımlar getirmeye ya da “ithaf”larda bulunmaya hakkı olabilir: Aptallaştırılmış, etikten, değerden yoksun, paradan ve sopadan başka tapacak şeyi kalmamış, ırkçı, milliyetçi bir güruh, hapishaneyi herkes kadar

yakın ve uzak dururken, kitaba ve düşünceye muhtemelen hep uzak kalacaktır. Geçmişin siyasal muhaliflerinin, hapishaneye girip çıkmış olanların ise belleksizlik, gündelik politika ya da gündelik hayat arasında gidip gelirlerken hapishane üzerine bir kitapla ilişkilenebilme olasılıklarının ancak “eski solculuk”tan ve “anı üretimi”nden kopmaları ölçüsünde mümkün olabileceği kanısındayım. (Hapishanenin “karanlık yüzü” olmuş işkencecilere, rasyonel bir şiddet makinesinin her kademesinde yer almış olanlara duyulan öfke ve nefretin ise yaratıcı ve yok edici bir güce dönüşebilmeye böyle bir kitapla biraz daha yaklaşmış olmasını umut edebilirim).

Ölenler; ölümün tesadüfiliği, rasgeleliği çoğu zaman gerçek olsa da, en öndekilerin kurşuna, şiddete hedef olma ihtimalinin yüksek olduğu da bir gerçektir. Ve sonra, biz geride kalanlar, yaşayanlar, kendimizi her zaman onlara biraz borçlu hissederiz, yaşıyor olmamızda onların ölümünün, maddi ya da manevi siper oluşlarının payı olduğunu düşünürüz; hatta biz de ölebilecekken yaşıyorsak, hayatın tüm acısına karşın yaşanabilirliğine gün geçtikçe tahammül gücü geliştirebiliyor, nasırlaşıyorsak, onların aramızda olmamasına hayıflanırız, kendi varlığımızdan utanırız, “genç” ölemediğimiz için hep bir eksiklik duyarız (“iyiler genç ölür” ya da “dehalar, dahiler, uyumsuzlar genç ölmüştür” gibi ibareleri her işittiğimizde kendi hayatımızdan, konformizmimizden bir kez daha utanç duyar ve susarız). Ölmüş olanlar artık hiçbir gerçekliğin muhatabı olamaz, onlara yapılacak “hayali” bir ithaf bile yaşayanlara söz söyler aslında. “Hapishanede ölenlere; işkence altında, sopalarla, kalaslarla, kurşunlarla ölenlere adanmış bir kitap.” İyi ama hapishanelere girip çıkmış, hâlâ orada olan, orayı yaşayan, yaşayacak herkese –yani şimdiki zamana– küçük bir armağan, hapishane külliyatına bir katkı neden olmasın?

Diğer yandan, büyük ölçüde şahsi izleklerle örülü bu kitabın tamamen şahsi bir hitabı ve ithafları da olmalı kuşkusuz. İçerdeyken, hep bir fotoğraf geliyordu gözümün önüne: Kısa pantolonlu, kıvrıkcık, dağınık saçlı küçük bir çocuk, bir evin önünde, annesinin elini sıkı sıkıya tutmuş... Ve sonra, yıllarca, elinde giysi ve kitap torbalarıyla gelip, yasaklar nedeniyle oğlunu göremeden geri dönen; hapishane kapısı önünde çekilmiş bir “anneler” fotoğrafını, oğlu tanıyabilsin diye kendini okla işaretleyerek içeri gönderen anne. Oğul çıktığında, gerçekten de okla işaretlenmiş olmayı gerektirecek kadar yaşlanmış olan anne. Ve bir süre sonra, oğlu için yapabileceği son şeyi de yapan, onu yalnız bırakmayı göze alarak oğlunun özgürleşme sürecinde bir adım daha atmasını sağlayan ve bu hayatı geride bırakan anne. Bu kitabın her satırında yeri var...

Ama hayatın sürprizlerinin, “mucize”lerinin de bir “kader” kadar kaçınılmazlığına ve her anın karşılıklı yaratılan bir durum olduğuna inanan ben, bu yüzden olsa gerek, şahsi “hapishaneden çıkış” sürecimdeki yeriyle, hayat ve düşünce yoldaşım Zarife’ye borçluyum “hayatı” ve bu kitabı. Dahası, bu kitapta bir ütopya, bir proje ihtimali de bulunduğundan, deyimim bütün sıradanlığına karşın “geleceğe”, “gençlere” ithaf edildiğini söyleme gücünü kendimde bulmam gerek. “Küçük” hapishane olgusunu içerden olmasa da dışardan tanıyacak, bu “büyük hapishane” içinden kaçış yolları arayacak olan, hatta başka direniş ve yaratıcılık pratiklerinin yanı sıra hapishanesiz bir toplum da isteme cesaretini göstermelerini umduğum, adalet adına bir isyan felsefesine sarılmalarını arzuladığım gençlere, Ezel Dağlar’a...

Bu kitap, hayata olan borcumun minik bir bölümü yalnızca...

Yazının Günahkârlığı

Hapishane, herkesin her an yaşayabileceği, ihtimal dahilinde bir mekân olsa da, daima “azınlık”ların yaşadığı bir yer olmuştur; muhtemelen de böyle kalacak. İnsan varlığının yeryüzündeki yaşantı ve deneyimleri dikkate alındığında, hapishane yaşantısı ancak bir uç-durum, sınır-durum olarak değerlendirilebilir.

Uç-durumlar üzerine yazmak, suçluluk duygusundan asla muaf olamaz. Çünkü yazan kişi ölmemiş olandır, ama uç-durum ölüm ihtimalinin her an varlığı, hatta ölümlerin varlığı demektir. Bu yüzden, yazıyor olmanın yükü ağırdır; hele ki, yazmak için değil eylemek için bir araya gelinmişse, sonra da gerek eylem gerekse de eyleyenlerin büyük bölümü yok olmuşsa, bu durumda eylemekten yazıya geçişin (yazının başka tür bir eylem olduğunu bilsek de; yine de...) vebali ağırdır: hayatta kalmış olmak; üstelik geçmiş, o ortak eylemlilik dönemini yazıya dökmek; anılarla hesaplaşmak.

Her düşünce öncelikle bir deneyimin, hem de bedenden geçen bir deneyimin sonucu olduğundan, ancak “bu” beden tarafından hissedildiği ölçüde yazıda yer alır. Dolayısıyla anının, belleğin payı inkâr edilemez ve bu durum yazıyı risk alanına iyice yakınlaştırır: Yazma borcu, ölenlere ve yaşayanlara, anılara karşı bu borç ya da yük, sorumluluğun ve vicdanın sesi olur.

Uç-durumları yaşayan ve yazan talihli kişi olmanın vicdan yükü, ölümün çoğu zaman tesadüfi niteliğini bilsek de, ölenlerin bir adım önde durdukları için öldüğünü; hapishanede yaşananlara bakıp “ben bunlara direnemezdim, dayanamazdım” diyen “dışarıdakiler”inse (eylemin ve/veya hapishane-nin dışındakilerin) direnmiş ve ölmemiş yazandan bir farkı olmadığını hep hatırlatacak kadar rahatsız edicidir.

“Günah” kavramının muğlak ve dinsel çağrışımları bir yana, uç-durum yazılarının, sonuçta, günahkâr yazılar olduğunu söylemek abartı olur mu bilinmez, ama bir doğruluk payı içerdiği kesindir; bu kitap bu gözle okunmalıdır.

Hapishane İçin Arka Plan

2

Suç, Ceza, Hukuk, Mahkeme

İmgelemden gerçeğe, mitolojiden dine ve oradan da modern topluma dek insan toplulukları kişi üzerindeki hakimiyetlerini daima suç ve ceza kavramlarıyla kurmuşlardır. Topluluğun varlığını sürdürmesinin, kendini yeniden-üretmesinin zihniyet alanındaki temel ifadesi olmuştur suç ve ceza. Ama aynı ölçüde muğlak, değişken bu alanda kişiye bırakılan tek özgürlük, o an için egemen olan suç ve ceza anlayışını benimsemekle, egemen zihniyet ve kurumları içselleştirmekle sınırlı.

Her yasa ve hukuk ancak “atalardan kalma” eski yasayı değiştirerek, tek “suç”ları eski yasalara sadık kalmak olan insanların kanını dökerek ayakta kalabilirken; yasa koyucu aynı zamanda bir ihlal ediciyken, suç ve suçluluk kavramları sürekli deforme edilir ve göreceleştirilirken, zaman içinde farklılaşırken; insana kalan tek gerçek o anın zihniyet sınırları içinde davranmak olur. Ama ihlal daimidir: Sürüden her kopuş, her tanrı-katli, her baba-katli, her millet-katli hem suç hem insanlaşma adımıdır. Her katil bir tanrı, bir baba, bir mil-

let, bir sürü sahibi olur, suç yeniden-ürer, mevcut ve geçerli hukuk sayesinde tanrıların, egemenlerin, kalabalıkların ihlali cezasız kalır.

Egemenler diğerlerini, yani egemen olmayanları, azınlıkta kalanları bastırma, dışlama, yok etme amaçlı eylemlerinin yanı sıra, kendi devamlılıklarını sağlamanın yolunu da kurum-sallaşmada bulurlar: yasak ve tabu, üremenin, üretmenin, tüketmenin –topluluk döngüsünün bu en yüzeysel halinin– devindirici gücüdür. Hukuk bu sistemin tıkanmasını önleme, tıkanırsa önünü açma işlevini, gereken araçları da temin ederek yerine getirir ve cezasız kalması sistemin yeniden-üretimi için elzem olan ihlallerin koruyucusu olur.

İktisadın, mülkiyetin, paranın, sahip olunan toprağın, toplumsal kurumlaşmaların, vatanın ve milletin ancak insanı yok sayarak kendine yer açabildiği koşullarda suçun kurumlaşmasından, “suçta tekerrür” yoluyla sürebilen sistemlerden söz edilebilir. Bu suçun yasal kisvesi olarak hukuk, ceza görmeden suç işlemenin tek yolunu yasal olarak kurumlaşıp iktidar ilişki ve hiyerarşilerinde yer bulmak olarak saptar. “Hukuk devleti” adı altında devletle hukuku çiftleştiren tarihsel durum, esasen, iktidar mekanizmalarını (zoru) işleten maddi ve manevi kanalların hukuksal metin ve uygulamaların güvencesi altına alınmasından ibarettir.

Site örgütlenmesinden bu yana adaletin hakkaniyeti daima tartışma konusu olmuş, iyi bir yargı sisteminin temel kuralının güçler ayrılığı ilkesinden sapmamak olduğu, yargının, yürütme ve yasamadan mutlaka bağımsız olması gerektiği, yasalar karşısında herkesin eşitliğinin esas olduğu hep ileri sürülmüştür. Teoride hukuk devletinin can alıcı noktası olarak görülen bağımsızlık, hakkaniyet ve eşitlik, yargı sürecinin kendi mantığından başka mantıklara boyun eğmemesini gerekti-

rirken, uygulamada, yargı ve kurumları üzerinde tarih boyunca politikanın, iktisadın, dinin her zaman denetim kurduğu, (hem devlet ve toprak anlamındaki mülkün, hem de mülkiyetin; yani kurumlaşmış ve yasal hırsızlığın) “temeli” olan yargının mevcut iktisadi ve politik düzeni uygun kurallara bağladığı (şirket ve banka kurarak yasal soygun imkânları sağladığı, kârı ve sömürüyü güvence altına aldığı; keza devletin ve kurumlarının, hatta yandaşı çetelerin her türden keyfiyet, zorbalık ve cinayetine yasal kılıf sağladığı) ortadadır. Kabaca ifade edersek, hırsızlık, pazarın belirlediği koşullar altında meşrudur; insan öldürmek ise idam, ordunun ve polisin yetkileri, savaş, paramiliter güçlerin eylemleri gibi devletin belirlediği koşullar altında, hatta ırkçı, milliyetçi ideolojilerin desteği altında suç değildir. “Adalet oyunu”nu oynamak içinse geriye ezilenler, mülksüzler, iktidarsızlar, muhalifler, etnik, kültürel, cinsel, dinsel azınlıklar, yani “tehlikeliler” –aslında insan– kalır.

Bu durumu kapitalizmin iyice geliştiği, emperyalizmlerin, faşizmlerin ve diktatörlüklerin çeşitli biçimlerinin yaşandığı koşullara, günümüzün neo-liberal yapılarına taşıdığımızda karşımıza çıkan tablo, suça dayalı bir iktisadi ve politik güç sisteminin, bir suç toplumunun yerleşmesi ve benimsenmesi, kişiler arası ilişki kültürü içinde yerini bulmasıdır.

Mahkeme, mevcut güçler arasındaki mücadelenin hukuksal zor yoluyla askıya alındığını; alınan kararın bu mücadelenin sonucu değil, bu güçlerin her birine yabancı ve yüksek bir iktidarın müdahalesinin sonucu olacağını; bu iktidarın bu güçler arasında yansız bir konumda olduğunu ve sonuç olarak, davada, adaletin kimin yanında olması gerektiğine karar verebilecek durumda ve karar vermek zorunda olduğunu, ka-

rarın da uygulanmasının ve kabul görmesinin şart olduğunu söylerken, aslında, tüm iktisadi, politik, dini vs. iktidar ilişkileri ağı içerisinde, egemen olandan yana hüküm vermek üzere, egemenin mücadelesini ve sistemini sürdürmek üzere işlev görür; kişisel alana, o müphem ve belirsiz vicdan haline burada hiç yer yoktur.

Yargılamanın açıkça kabullenilmiş bir parodi olduğu ortadadır. Birçok durumda, olağanüstü hal, olağanüstü suç gibi bahanelerle ya da cunta, dikta, işgal gibi koşullarda yargının zaten “kuraldışı” işlediği bir gerçektir (sanığa savunma hakkı verilmez, yeterince kanıt araştırılmaz, yargılama alelacele bitirilir, mahkeme izleyicilere ve basına kapatılır, sanık mahkemeye çıkarılmadan uzun süre hapis tutulur). Ayrıca, dünyanın birçok ülkesinde ya da tarihin çeşitli dönemlerinde “güçler ayrılığı” ilkesinin hayata geçmediği, “yargı bağımsızlığı” kavramının soyut ve kâğıt üzerinde kalmış bir kavram olduğu, yargı kurumunun politikaya ve iktisadi güç sahiplerine boyun eğdiği, işbirliği içinde olduğu da bir gerçektir (sanığa kahraman muamelesi yapılır ve “kuraldışılık” örnekleri bu kez de sanık lehine kullanılır).

Bütün bu “süreğen olağandışılık” durumları bir yana, yargının parodi niteliği, mahkeme salonunun, yani mekânın hiyerarşik düzenlenişinden hukukçuların kılık değiştirmesine dek uzanan bir gösterinin, geleneksel kast ve hiyerarşi ilişkilerinin sahneye konuşunda kendini belli eder. Yargı, mahkeme, muhakeme daima bir ast-üst ilişkisidir; yargılanan her zaman asttır, aşağıdadır. Mahkemenin mekânsal düzenlenişi, mahkeme kürsüsü, hakim, savcı ve avukatların giysi zorunluluğu, yargı usûl prosedürleri, her şey hiyerarşik ve teatral bir düzenlenişe denk düşer. Öncelikle bir “ortam” yaratılır, bu ortamda sanığın ezilmesi, bir tür “günah çıkarma” rolü be-

nimsemesi, yargılayanların kendilerini her türlü suçtan ve öznellikten muaf görüp böyle sunmaları önem taşır. Keza, avukatlık kurumu da tamamen füzuli ve sahtekârca bir aracılık işlevi görür. İnsan hayatını doğrudan ilgilendiren bir konunun bunca teknik bir dile, hukuk diline tercüme edilmiş olması bir yana, kişinin kendini ifade edebilecek nitelikten yoksun kabul edilip bir aracının seçilmesi ve bu aracının da hangi tarafı savunacak olmasına yalnızca kimin parayı verdiği gibi bir pazar kuralının karar veriyor olması (keza aynı pazar kuralının kimi zaman tüm mahkeme üyeleri için de “satın alınabilirlik” şeklinde geçerli olması), mahkeme sonucunun adalet ve hakikatle ilişkisizliğini zaten kanıtlamaktadır.

Hukuk önyargılardan, batıl inançlardan, öznел öfke ve şiddetten, hem de iktidarın ve kurumun ayrımcı, ayıklayıcı öfke ve şiddetinden arınabilmiş değildir. İster ilahi olsun ister insani, yasanın ihlali her zaman tartışmasız ceza gerekçesi olur. Yasanın kutsallığı, verili toplumsal ilişki ve hiyerarşilerin kutsal ve tabu olarak görülmesidir. Toplum; ortaklaştırılmış egemen değerlere gönüllü ya da zorla katılım ise, “toplumsallık oyunu”nu oynamanın reddi, en arkaik anlamda, reddedenin öldürülmesini veya topluluk dışına atılmasını gerektirir (sürgün ya da hapis). Yasa herkes adına olma iddiasındadır, bu nedenle ceza da –en azından tehdit boyutuyla– herkese dönüktür ve bir gösteri ya da seyirlik olarak düzenlenir.

Bugüne kıyasla on sekizinci, on dokuzuncu yüzyıl yine de bir idealler çağıydı: Toplumu korumanın, evrensel akla uygun cezalandırmanın, cezanın bireyi eğitebileceği inancının o dönem bir değer taşıdığı söylenebilir. Cezalandırmanın şiddetle dayalı ve şiddetli olmasını savunularda bile, bu cezanın iyileştiriciliğine –boş da olsa– bir inanç vardı. Bugün ise kişi-

ye dönük “adalet” uygulamasının esasen bir intikam aracı olarak görüldüğü, artık nicelik olarak değerlendirilen kişinin ya da toplumun asla önemsenmediği açıktır. Ama “sahne düzeni” hep önemlidir: Suçun bireyler arasında işlendiği varsayılrsa bile devletin ve kurumların aracılığı, intikam uygulayıcılığı, bireyler arasındaki sorunu çözümsüz bırakırken, uzlaşma, pişmanlık ya da karşılık imkânlarını dışlayarak gerilimlerin iyice büyümesinin kapısını da açmaktadır.

Soykırım, etnik ayıklama, katliam gibi toplumsal boyutlardaki sorunlar karşısında da mahkeme adaletin ya da hakikatin değil, yine pazar ya da siyasal-iktisadi güç ilişkileriyle belirlenen bir kurum olarak kalır. Zaten insanların adalet duygusunun asla mahkemede ifade bulamaması, mahkemelerin giderek güven yitimine uğraması, kişisel ya da grupsal çözüm yollarının seçilmesi de bu komedinin gerçek bir yüz yüze ilişkisi, soru-cevap, hakikat arayışı ihtimalini çoktan ortadan kaldırmış olmasının sonucudur. Dolayısıyla mazlumların, mağdurların, ezilenlerin adalet talebinin mahkemeden geçebileceği varsayımı kadar, yargının “halk mahkemesi” gibi herhangi bir biçiminin böyle bir talebi karşılayabilme ihtimali de, taşıdığı dolayım ve temsiliyet nedeniyle pek yoktur. Dünyanın çeşitli ülkelerinde örnekleri görülmüş “Hakikat” komiteleri, öfkenin ve acının dolaysızca ifade edilebilmesi, yas tutabilmek ve tüm bunları kamusal alana taşıyabilmek açısından önemlidir. Keza hakikat karşısında bağışlama ya da feragatin nereye kadar gidebileceği, cezalandırma ve damgalama yerine uzlaşmanın nasıl işleyebileceği sorusu da mağdurların adalet arayışında önem taşıyan bir diğer yandır. Ancak asıl önemli, ezilenlerin ve mağdurların adalet taleplerini kendi iktidar hedefleriyle özdeşleştirmeyerek, geçmişe dönük değil bugüne dönük somut ve tekil, özgürlük ve eşitlik pratikleriyle bağ-

daştırmaya muktedir olup olmadıkları, yani kendilerini “aşkınlaştırma” potansiyelleridir.

3

Bir Adalet Kuramı ve Mücadelesi

“Cennet ve cehennem” ya da “gelecek güzel günler” tasarımları, esasen “bu dünyada” adalet arzusunun, “şimdi ve burada” adalet talebinin ifadesidir. Herkesin hayatında, yerine getirilmesini hiç kimseye emanet edemeyeceği ve gerçekleştirmeyi görmek istediği bir adalet arzusu vardır. Ama adalet yine de tek başına tanımsız, bulanık kalır. Özgürlük, eşitlik gibi tüm diğer soyut kavramlar kadar “yok” bir kavram: “adil toplum” ya da “özgür insan”, olmayan-durumlar; ancak bir oluş halinde, bir sürecin somut tekil ve eylemleri halinde var olabilirler; yani somut anlamlı karşıtlarıyla mücadele içinde gerçekleşirler.

Aslen bir hakikat arayışını ve bu hakikatin kamusal alanda “gerçek” olmasını isteyen adalet arayışı herhangi bir kuruma, hele devlet, hukuk ya da mahkemeye devredilemeyecek kadar insanidir, kurumların dolayımını değil, kişilerin yüzyüzeliğini gerektirir. Karşılıklı duran kişilerin, nefretle bile birbirlerine baksalar, karşılıklı söz ve sükûtları, birbirlerini tanımları-

na, anlamalarına, adım adım duygudaşlığa ve hatta sevgiye, öteki insanın yazgısıyla bağ kurmaya yol açar. Bu çetin sürecin kişisel ve toplumsal değeri büyüktür.

Mevcut toplumsal koşullarda yargıyla neredeyse eşanlamlı görülen, cezalandırıcı olan, bağışlasa bile bağışlayıcılığıyla ezen, örseleyen ve tamamen soyut bir merci olarak gündelik yaşantımızın dışında bir “yücelik”le tepeden bakan adalet, içinde yaşadığımız egemenlik sisteminin ikici mantığının ve dilinin (İyi-Kötü, Doğru-Yanlış) en yetkin ifade bulduğu alandır.

Egemenlerin dili ve egemen dil daima ikiliklerle konuşur, Mani’cidir, ikicidir, dikotomiktir (anlaşılır olmanın ve pedagojinin geleneksel dilidir bu): tanrı ve şeytan, iyiler ve kötüler, biz ve onlar... Toplumsallık ve sistem kendini bu dil içinde var kılar. Güvenliğini, sürekliliğini bu dille sağlar, hukuk da kendini bu tümel dille ifade eder.

İyilik ve kötülük temaları, sonunda kötülerin cezalandırıldığı anlatılar, cennet-cehennem analojisi, günah çıkarma ya da kıyamet günü yargısı, küçüklere ve büyüklere masallar, tanrıların ve egemenlerin gazabı, kudretlilerin yasa koyucu ve iyiliği tekelinde tutucu gücü (ceberut ve kerim devlet), hep bir ikilik içerisinde, şablon bir anlatıma ve daha çok da çocukları toplumsallaştırmaya dönük masallara, günümüzde de yeniden canlandırılan Hollywoodvari ve dinsel bir dünya görüşüne, “teröristler”e, “şeytan”a dayanır: Toplumların içi ve dışı kötülerle doludur, giderek aynı kötülük insanın kendi içinde de görülür (kimi zaman ötekinin bilimci gözüyle, kimi zaman kendinin şizofrenik gözüyle), herkes içindeki “bir şey”i çıkartacak bir “yardımcı”ya –uzmana, profesyonele, kuruma– ihtiyaç duyar ve her şey böyle ikiye bölüne bölüne sürer. İyilik-kötülük, iyinin bu ya da öteki dünyada mükafat göreceği, kötünün bu ya da öteki dünyada cezalandırılacağı fik-

ri, dinsel ya da dindışı adalet fikrinin temelinde yer alır. İkiliğin sağladığı bu basitlik popüler kültürün de ana damarıdır: “İyi”nin galip geldiği, “biz”in kazandığı roman ve filmlerden, iki kişi ya da iki takımın karşılaştığı spor müsabakalarına dek her şey bu kolay algılanırlık üzerine kuruludur; belirsizlikten hoşlanılmaz.

Oysa insan ruhu söz konusu olduğunda belirsizlik alanı iyice genişler; keza baskı ve bastırma mekanizmasının gücü karşısında, tepki, red ya da özdeşleşme arzuları da güçlenir. “Suç” karşısında hemen hemen herkes bu belirsizlik bölgesinde yer alır. İnsan ne kadar çok gerilim altındaysa o kadar karmaşıklaşır diyen Thomas Mann’ın sözünü açarak, insan ne kadar çok etkileşim altında ve içindeyse (örneğin modern, çağdaş insan) yargılama yetimizin dışına o ölçüde çıkar demek daha doğru olur. Diğer yandan, suçun kendisi (suç toplumu) hukukun güvencesi altındayken bireye suç isnat etmek paradoksal gelebilir. Kurumların, örgütlerin, ilişki ağlarının canlı birer organizma gibi faaliyet yürütüp yasal olarak suç işlediği koşullarda, bu kurumsal kimlikler hukuki prosedürlere uygundur. Birey ise davranışlarını herhangi bir hukuk prosedürüne uydurabilecek donanımına çoğu zaman sahip olmadığından, fevri ve kuralsız davranışlarıyla hem kategorilendirilmesi güç hem de “suça yatkın” bir yerde durur. Ancak suç kavramını bireye odaklamak bir tür aldatmaca ve dikkat çekilmedir. Keza kriminolojinin bilişim sistemiyle, gen mühendisliğiyle ortak çalışmaları, insanların ruh hallerini, “anormallik”lerini genleriyle, kodlarla açıklama teşebbüsleri, insan özüne dair kadim merakımızı cezbedici ve diğer yandan, yığın bir teknoloji ve sanayi seferberliğini, denetim ve güvenlik (kâr) mekanizmasını harekete geçirici olmakla birlikte, esasen tam da suç sisteminin işleyişini peçeleme, gözlerden

gizleme işlevi görmektedir. “Bir” suçlunun yakalanması (hele ki pedofili, kitlesel terör gibi suçlar işlemiş, dolayısıyla hakkında rahatlıkla kolektif yargıda bulunulabilecek biriye), bütün dikkati o kişiye, çocukluğundan rüyalarına, genetik yapısından başından geçenlere dek hayatının her anına yöneltmeye, “daha ağır”, “daha da ağır” cezalar vermek için ne yapmak gerektiği üzerine yoğun tartışmalara girişmeye yeterli olur. Böylelikle “komşu” muzun birdenbire seri katil çıkma ihtimalini düşünerek, “sıradan” insanlardan kuşkulananma ihtiyacı, “denetim-güvenlik-ceza” toplumu ihtiyacı öne çıkar ve başka hiçbir şey görülmez; bütün bu “insanlık durumları”nı yaratan toplumsal ilişki ve mekanizmalar üzerinde bir an bile durulmaz. Hatta hayvanlar âleminde bile “genetik olarak suç işlemeye programlanmış” canlılar görmeye eğilimli antropomorfik bir tavır, seri katilleri, tecavüzcüleri, gaspçıları saptamaya, bunların genetik yatkınlıklarını belirleyip “tedavi etmeye” veya yabut kısırlaştırmaya, yok etmeye yönelerek, suçun kaynağı olan toplumsal yapıyı (eşitsizlik, özgürlüksüzlük, yoksunluk, yoksulluk, kâr hırsı ve arayışı, bencillik) iyice gizler. Dolayısıyla bütünsel yapıyı sorgulamak, dönüştürmek yerine kişileri hedef almak, egemenlik ilişkilerini aynen korumanın ve suç-ceza döngüsünü kalıcılaştırmanın, bu döngüyü sisteme katıp kârlı kılmanın bir yolu olur yalnızca.

Alttan alta sezilen ise, insan tekine yönelik ceza kavramının saçmalığıdır; devasa toplumsal mekanizma ve örgütlerin tek bir kişiyle uğraşır olmasının saçmalığıdır. Ama tarih boyunca suç ve ceza kavramları daima bireyi hedef almışsa, suç işleyen ya da cezalandırılan, toplumsal koşulların dikkate alındığı kimi örneklerde bile her zaman için birey olmuşsa, buradaki saçmalığın rasyonelliği –toplumun işleyişi açısından gerekliliği!– aşikârdır.

“Peki ya suçluları ne yapalım?” sorusu aptalca ve insanın biricikliğini indirgeyen, yaftalayan, o “suçlular” dışındakileri, kendimizi, toplumu aklayan, ikici, Mani’ci mantığa dahil bir sorudur. Edebiyat ve sinema, insanın karmaşıklığını gözler önüne sermek gibi temel bir işlevi yerine getirerek, hem bu sorunun yersizliğini (suçluları kırıp kırıp toplum yapmalı!), hem de suç sayılan bir edimde bulunan kişinin o edimi işlememiş birinden daha tehlikeli olduğunu kanıtlayan hiçbir şey olmadığını yeterince gözler önüne sermişken, adalet mücadelesinin hukukun ikici dilinden, mahkeme kurumunun teatrallüğinden kurtulması şarttır: Suç ve ceza kavramlarını hukukun ya da siyasetin ikici diliyle değil, sanatın, felsefenin diliyle görüp ifade edebilmek; insan tekini ve bireyi görmek, bireyin acısının ödünlenemezliğini ve biricikliğini kavramak adalet kavramının insanla yüzleşmesinde bir adım olabilir.

Peki ya adaletin asıl konusu olan gerçek, hakikat nasıl bir şeydir, nerededir? Çelişik, çapraşık, en azından karmaşıktır; nedenler ve sonuçlar yumağı içinde anlık olarak öne çıkanlar, örtülenler, iç içe geçenler olur. İkilik terimleri, gerçek karşısında, hakikat karşısında pek zavallı kalır. “Suçlu” yalnızca suçlu mudur? Ya daha başka nedir, kimdir? Hukukun dili (ve eylemi) yalnızca sınıflandırır, tasnif eder, düzenler ve işleyişi, sürekliliği garanti altına alır, aygıtların çalışmasını sağlar. Suç ve ceza kavramlarını zevahiri kurtaracak şekilde ele alan ve çözümleyen bu hukuk, gerçeğin, hakikatin dili karşısında yapay ve yapmacık kalmaktan, statükoyu sürdürmekten başka bir işe yaramaz. Hakikati ve adaleti arayanlar ise başka bir dilin peşinde koşarlar: Sesleri az çıkanların, bağırmayanların, işitilmeyenlerin, konuşurken kızaranların, kekeleyenlerin, cümlelerin başını sonunu kaçırانların, uzun uzun susanların,

anlattıklarından çok anlatacakları olanların, biçim ve usûl tutturamayanların dili, tutanaklara geçirilemeyenler, gürültü patırtı arasında duyulmayanlar, es geçilenler, görülmeyenler, görünmeyenler, susanlar, kaçanlar, hayata tutunamayanlar, hayata asılamayanlar, başaramayanlar, ellerinden fazlası gelmeyenler, rahatsız etmekten çekinenler... Buralarda dil ikiliklerden uzaklaşır, başka bir “hikâye” anlatılmaya başlanır; ve işte o zaman, felsefenin, sanatın, edebiyat ve sinemanın dili hakikati ve adaleti arayanlara daha yakın gelebilir. Böyle bir dil bize her zaman suçun ve suçlunun ardını, keza masumiyetin ve kurbanlığın içini göstermeye, bizi uzun ve kimi zaman çözümsüz bir düşünme ve öz-düşünüm sürecine sokmaya yöneliktir. Önce bireysel ve toplumsal kötülükleri kişilerden ziyade maddi nesnelerin ve toplumun örgütlenmesinde aramaya, sonra da dipsiz bir kuyuya atılmaya koşarız: İnsan ve toplum ilişkilerinin o alacakaranlık, puslu ve muğlak alanında düşündükçe, adalet arzusu da tekil cezaların alanına sığmayacak denli önemli sorularla birlikte ilerler; insanın faziletsizliğinin altını kazıdıkça ortaya çıkanlar (siyasal, ekonomik ve toplumsal eşitsizlikler, cehalet, kölelik) bizi kendimize tekrar tekrar döndüren, ama küçük adımlarla da olsa yol aldıkça, adaletsizliğe direndikçe farklı ilişki tarzları yaratmamızı ve belki de kendimizi hayatla ve tüm getirdikleriyle “başka” bir ilişki içinde bulmamızı sağlayan şeyler söyler (Hugo’dan Stendhal’a, Dostoyevski’den Camus ve Sartre’a; Kieslowski’den Almadovar’a ya da Tim Robbins’in *Dead Man Walking*’ine). Dinlemekten ve sükuttan başkası zaten gelemeyen elinden insanın.

İşte, ancak böyle meşakkatli bir sürecin ta kendisi olan adalet hiçbir kuruma emanet edilemeyecek bir arayıştır; hele devlete asla. Adalet, esasen felsefenin bir kavramıdır; çünkü

felsefe, hakikat arayışıdır, özgürlük arayışıdır, felsefe risk alır, puslu alanlarda, ruhun karanlıklarında gezinmeye, isyankâr düşünmeye teşvik eder, yavaşlığa davet eder; düşünmeyi engelleyen iletişime, olaya ve hıza karşı durur. Mevcut ya da varılacak bir durum değil eylem halindeki düşünce olan adaleti, benzer kavramlar olan özgürlük ve eşitliğin yolunu açan adaleti kurum-karşıtı, devlet-karşıtı görmek gerekir.

Dolayısıyla bütünüyle polise ve adli kurumlara ait yasal anlamını bir yana bırakırsak, felsefenin alanında yer alan adaletin siyasete koşullu niteliğini de görürüz. Adalet, siyasal mücadelenin olasılık koşulları ile gerçekleşme koşulları arasındaki ilişkiyi, çoklu-hakikatleri içerdiği ve hukukun alanında çıkabildiği ölçüde kendi dilinin –çoklu, muğlak, insansı dilinin– ve eyleminin peşinde koşabilir, tekil durumların içinde adım adım yol alır. Her tekil durum çetrefillliğini kendi içinde barındırır: İşkence gören çözülmüştür, işbirlikçi olmuştur, haksız yere hapis yatanın sesi çıkmamaktadır, veyahut zor durumdaki kişi ırkçının, faşistin tekidir... Toplama kampı, hapishane gibi daha “uç” örneklerden yola çıkarsak, tutsak arkadaşlarının tayını çalanlar, direnişçileri gardiyanlara ihbar edenler, kendilerinden zayıfları ezip güçlülere yaltaklananlar, işbirlikçilik yapanlar; diğer yanda ise direniş ve dayanışmayı örgütleyenler, ortak kaynakları paylaştıranlar, en zayıfları koruyanlar, kısacası genelleşmiş ve yaygın dehşet ortamında dahi bir hak ya da hakkaniyet peşinde koşanlar...

Adaleti ve adaletsizliği soyut bir kendilik olarak değil, her tekil durumda yeniden yaşanan bir çatışma olarak düşünmeliyiz. Adalet geleceğe dair bir programın parçası olamayacağı gibi, geçmişte yaşanmış herhangi bir adaletsizlik durumundan (örneğin bir cunta ya da diktatörlük dönemi) veyahut böyle bir durumdaki uygulamaların sorumlularından (işken-

ceciler, cuntacılar) “hesap sorulması” olarak da görülemez. Adalet şimdi ve burada ya vardır ya da yoktur; şimdi ve buradaki adalet eylemlerinin içindedir. Bugün hâlâ adaletten söz edebiliyor olmamız, kimileri “kahramanlık” gibi gelecek, kimilerinin bedeli ölüm olmuş, şimdiki zaman içindeki adalet eylem ve tavırları sayesinde. Ne bu adalet peşinde koşmuş insanlar ne de onların eylemleri yok sayılmazken, adaletin kavramsal ve yaşamsal değerini bu noktadan başlatmak, şimdi ve buradaki her “uç” durumdan yola çıkarak tekrar tekrar düşünmek gerekir. Adalet ve adaletsizlik ilişkisi her somut durumda, özellikle her çatışma noktasında yeniden yaşanır; tek bir kişi bile direniyorsa, adalet onun ayağını bastığı yerde yeniden kurulur.

4

Hapishaneye Doğru

Yargı pratikleri, insanlar arasındaki haksızlıklara ve sorunlara hakemlik etme tarzı, insan eylemlerinin değerlendirilişi ve cezalandırılışı çok çeşitlilik göstermiş, tarih rasgele montajlanmış bir film şeridi gibi akmıştır: Hakikati ortaya çıkarmanın yolu kimi zaman “sınama” olmuş ve bundan başarılı ya da başarısız çıkan kişiyle tanrılar arasındaki ilişki dikkate alınmış, kimi zaman ise işkence, itiraf, intikam, kefare, günah çıkarma (şeytan çıkarma, cin çıkarma, cadı avı), nefis ya da benlik ıslah yöntemleri işin içine girmiştir. Hakikatin ortaya çıkışı ya da çıkarılışı süreci sonunda toplum (veya topluluk) açısından cezayı gerektiren bir durum görüldüğünde de uygulamalar farklılık göstermiştir: Kişinin toplumsal mekândan kovulması; toplumsal mekân içinde kalmasına izin verilirken psikolojik ve kamusal olarak dışlanması, teşhir ve aşağılanma; suçun yol açtığı zararı telafi amacıyla zorunlu çalıştırılması; ya da bir tür “kısasa kısas” şeklinde, tekerrürü önleyecek bir cezaya maruz bırakmak (elini, kolunu kesmek), öldürmek.

Mitolojik ve dini metinlerden yasa belgelerine dek izi sürülebilir işkence de cezaya götüren süreçlerin çeşitli evrelerinde hep gündemde olmuştur. Seyirlik bir olay olan işkence, halka açık ortamlarda yapılmaktaydı: kollar, bacaklar koparılıyor, suçlu aşağılanıyor, suç esasen egemene karşı işlenmiş kabul edildiğinden suçlunun malları da hükümrana adına müsadere ediliyordu (“devlete karşı işlenen suç” kavramının kökeni). Bu tarihsel koşullarda hapishane (buna zindan, hücre demek daha doğru olur), sonraki dönemde olduğu gibi “suçlu”nun ömrünün bir süresinin geçeceği bir yaşam alanı değil, asıl ceza öncesindeki bir ara yerdi. İşkenceye ya da ölüme gidiş öncesinde, insanlar yargılanıncaya kadar, fidye ödeyinceye ya da infaz edilinceye kadar kapatılıyorlar, zincire vuruluyorlardı.

Cezanın aldığı tüm bu biçimleri bir yana bırakıp hapishane kavramı üzerinde odaklandığımızda, hapishanenin saçmalığını ceza kavramına dek uzatabiliriz. Olmuş bitmiş bir fiilin ardından faili cezalandırmak amacıyla kapatmak ne fiili ortadan kaldırır, değiştirir ne de suçun tekrarını önler veya caydırıcı olur (hapishane sayısı arttıkça suçun arttığı; hapishaneden çıkanların tekrar girme olasılığının, hiç girmemiş olanların hapishaneye girme olasılığından daha fazla olduğu gibi veriler çoğaltılabilir). Şiddetin egemen olduğu bir toplumsal yapıda bireyler arası ilişkilerin şiddete dayandığı, yoksulluğun olduğu bir toplumda “suç”un da olacağı, “suça eğilimli” kavramının topluma ve zamana göre farklı kategorilerce içi doldurulan bir yafta olduğu ve genellikle de “tehlikeli” olarak görülen yoksul ve yoksun kesimlere yakıştırıldığı, diğer yandan suç işlemenin tesadüfi niteliğinin de gözardı edilmemesi gerektiği ortadadır.

Suç, toplumsal ve bireysel koşullarla birlikte, bu koşul ve ilişkilerle etkileşim içinde ise (hatta “ürün”, “üretim”, “yanısı”, “sonuç” ise), tüm bunları bir yana bırakarak tek tek bireyleri ele almanın, hatta artık suçun kendisini, ağırlığını ya da hafifliğini de bir yana bırakarak bedenlere işkence uygulamaktan kapatmaya, hayatsız bırakmaya ve öldürmeye kadar uzanan bir dizi işlemde bulunmanın içerdiği şiddet ne tür bir ceza olabilir? Tamamen mantıksal, rasyonel ve sistematik bir tasarım olduğuna kuşku bırakmayan, hiçbir şeyin “münferit” ve “kişisel tasarruf” olmadığı, olsa da bu tür tavırların “daha fazla şiddet” uygulamaktan ibaret olduğu hapishane sisteminin topluma bu denli içkin olmasının ardında nasıl bir toplumsallık, kurumsallık ve zihniyet yatmaktadır?

“Hapishane hikâyeleri” ya da anıları bir yana, Batı’da yaklaşık üç yüz yıldır sürekli tekrarlanan reform projelerinin odağını oluşturmuş ve yirminci yüzyılın son yarısından beri görülen uluslararası hukuk ve denetim komitelerinin raporlarında sürekli insanlıkdışı uygulamaların beşiği görülmüş bir kurumun, kısacası vahşetle ilişkisi kişisel ve kurumsal tanıklıklarla ispatlanmış bir kurumun toplumu koruyucu ya da bireyi ıslah edici, iyileştirici olması nasıl beklenebilir? Az gelişmiş ülkelerdeki toplumsal yaşam koşullarının Batı’ya kıyasla berbatlığı ortadayken, buralardaki hapishane tarihini hangi reform ya da insanlık projesi içinde değerlendirebiliriz? Bu açıklanması çok güç ve içine girdikçe toplumsallığın tüm çirkefinin insanın yüzüne çarptığı, kapatılan kadar kapatana da örseleyen bir paradokstur. Üstelik asıl sorunun korunma gereği duymayacak bir toplum ile iyileştirilme gereği duymayacak bireylerin varolabilmesi olduğu da üzerinde pek durulmamış bir konudur.

Hapishane, muhtemelen neredeyse ilk ortaya çıktığı andan beri reform çabalarının ve tartışmalarının odağında kalmış ama pek az reform geçirebilmiş (daha ziyade teknik ve teknolojik olarak gelişim göstermiş) bir kurumdur. Tarih boyunca “vahşet” olarak adlandırılabilir koşullardan kısmen de olsa yaşanabilir koşullara geçilmiş olması, hapishane reformu yönündeki talep ve mücadelelerin –birçok başka etkene bağlı olarak– mutlak bir sonuca ulaşmadan hep sürdüğü ve sürmeye de devam edeceği anlamına gelir. Ancak bu reform isteği de paradoksalır. Kurumların en barbarı için talep edilen koşullar (“insanca yaşam koşulları”) genellikle çoğunluğun “dışarda” da sahip olmadığı koşullardır. Dolayısıyla toplumun tümünün sahip olmadığı, sahip olmasının hayal bile edilemediği koşulları hapishaneler için talep etmedeki paradoks, devletin kimi “toplumsal yükümlülükleri” olduğu şeklindeki Aydınlanmacı geleneklere duyulan inancın sonucu olabileceği gibi, sınırları belirli, daha rahatlıkla iyileştirilebilir bu mikro-yaşantı kurumunu bir “deney” alanı olarak görmek, burada mümkün olabilecek insancılığın toplumu da etkileyebileceğini düşünmek de mümkündür. Hatta sorunu tamamen toplumsal vicdana indirgeyerek, zaten özgürlüklerinden yoksun bırakılmış insanlara başka mahrumiyet ve eziyetler yaşatmanın ahlaksızlığı düşünülmüş, hapishaneler devletin “görünür yüzü” kabul edilmiş de olabilir... Ama ne olursa olsun, gerçeklik bu paradoksu güçlendirmekten başka bir işe yaramamıştır. Sefalet ve baskı her yerde aynı kalır, hatta artarken, zaman içerisinde hapishaneler üzerine egemen söylem değişmiştir. Artık kurumun niteliği, erdemleri, ıslah ediciliği hiç söz konusu edilmemektedir. Bunun yerine, tıpkı “büyük hapishane” gibi, orada da “güvenlik” sorunu ön plandadır. Mahkûmların kaçmamaları, birbirleriyle ilişki kurmamaları gibi

kaygıların öne çıkması, hapishanenin “teknolojik” yanına vurguyu güçlendirmiştir: “Suçlu”yu veya “potansiyel suçlu”yu kapatmış olmak tek başına yeterli değildir, “daha fazla”, “daha çok” kapatmak, “iyice kapatmak”, “mezara koyar gibi kapatmak”, tüm bunları yapabilir teknolojik ve maddi imkânna sahip olmak... “Sosyal ve korumacı” devlet anlayışının çoktan geride kaldığı, neo-liberal politikaların parçası olarak hapishanelerin bile özelleştirilebilir olduğu koşullar, bu “hapishane içi güvenlik” sorununu (endüstrisini) iyice öne çıkartarak, bu türden her reform talebini neredeyse tamamen geçersiz kılmakta, dolayısıyla başlangıçtaki paradoksal soruları da büyük ölçüde ortadan kaldırmaktadır.

5

Bir Hapishane Tarihçesi

Kapitalizm süregelen bir şimdiki zaman duygusu uyandırır, bugün varolan her şey hep varmış, ezeli ve ebediymiş gibi gelir. Hapishane de bu etkiden nasibini almış kurumlardandır. Hapishanesiz topluluk ya da toplum düşünemeyiz. “Peki ya suçluları ne yapacağız?” anahtar sorusu Demokles’in kılıcı gibi sallanıp durur tepemizde.

Hapishane Tarihi

Batı’da hapishanenin, yani kişiyi cezalandırmak amacıyla hapse atmanın tarihi biraz da kapitalizmin tarihine koşuttur. Yaklaşık üç yüz yıldır yaygın olarak cezalandırma amacıyla kullanılan hapishane ortaya çıktığında, dönemin yaşlı hukukçularının bu uygulamaya pek anlam veremedikleri, suçlunun niçin dört duvar arasına kapatıldığı sorusunu kendilerine ve diğer hukukçulara sordukları hukuk tarihinin belgelerinde görülüyor. Hapishane, modern zamanların modern bir kurumu olarak doğuyor, “hürriyeti bağlayıcı” ceza çektirme “mah-

remiyet” kazanıyor. İnsanları tek tek, “birey” olarak ele alacak, sonra da tektipleştirecek kurumlar birer birer doğuyor, var olanlar da bu zihniyete ekleniyor: fabrika, kışla, yatılı okul, tımarhane, hapishane... Batı dışındaki topraklar ise “Batılılaştıkça” tanıyor hapis cezası kavramıyla.

Hapishanenin ortaya çıkışı Merkantilizm ve Kalvincilikle bağlantılıdır. İşgücü kıtlığı ve arayışı ile Calvinist ideolojide çalışmanın yaşam hedefi olarak konması, yoksulları, dilencileri çalıştırmak için yollarını hapishaneden geçirme zorunluluğunu da beraberinde getirmiştir. Öncelikle potansiyel suçlu olarak görülen herkes –başta işsiz güçsüzler, sokaklarda yaşayanlar, serseriler, sakatlar, deliler– kapatılmıştı. Farklı kategorideki tüm bu insanların aynı yerlere kapatıldığı Avrupa’nın belli başlı şehirlerindeki nüfusun önemli bir bölümü, daha ilk ortaya çıktığı dönemde hapishaneyle tanışmıştı; genellikle “çalışma”yı kabul edene dek de burada kalıyorlardı. Yani, kapatılma doğrudan üretim süreciyle ilgili, iktisadi akla dayalı toplumsal düzenlemelerin işleyişini sağlama amaçlıydı. Dolayısıyla, “ıslah etme”, “topluma kazandırma” gibi terimlerle meşrulaştırılmaya çalışılmış olan hapishane tamamen iktisadi yapıya koşut bir kurum olarak tasarlanmış, kapitalizmin gelişme koşullarında kırsal yaşamdan kopan ama fabrikalara kapanmaya da henüz hazır olmayan yığınları eğitime amaçlı düşünülmüştür. Giderek, “normal” ile “patolojik” olanı, “kriminal” ile “masum” olanı birbirinden ayırdığını varsayan tıbbi, hukuki iktidar ve bilgi, diğer kurumların da desteğiyle, ayrıştırılmış kapatma mekanizmaları –uzmanlaşmış teknisyen ve memur kadrosu– oluşturmuş, hapishaneyi “suçlu”lara özgü bir kurum kılmıştır. Artık hem toplumu, “iç”i arındırmak, steril kılmak, hem de kapatılanı, “dış”lananı ıslah etmek, rehabilite etmek, tretman uygulamaktır amaç.

Hapishaneyi önceki cezalandırma koşullarına göre bir ilerleme olarak görmek mümkün. Hapishane hukukta bir reform olarak, hatta suçluyu eğitime, topluma kazandırma gibi ütöpik açılımları da olan bir modernite teşebbüsü olarak değerlendirilebilir: Hapiste tek başına kalacak ve çalıştırılacak olan suçlu, hem işlediği suçun kefareti kendisi vicdanıyla baş başa kalarak düşünecek (ruhu arınıp terbiye görecektir), hem de toplumsal ilişki tarzını öğrenecekti. Ama en baştan itibaren berbat yaşam koşullarına sahip, insanlıktan uzak hapishanelerde böyle bir reformun uygulanabilmesi imkânsızdı. Keza, devlet otoritesi altında süren keyfilik ve kötü yaşam koşulları da Diderot, D’Alembert, Helvetius, d’Holbach, Voltaire ve Rousseau gibi on sekizinci yüzyıl filozofları tarafından sertçe eleştirilmiştir. Hapishanelerde insani koşullar için asgari kurallar talep eden Beccaria’dır.

Ardından İngiliz yararcı düşünür, iktisatçı Bentham gelir ve hapishane tarihine olduğu kadar, gelecekteki kapitalist ve totaliter toplumsal örgütlenmelere de damgasını vurur. Panoptikon adını verdiği, burjuvazinin bu on yedinci yüzyıl ütopyasında hapishane, her yanı gören bir kule ve etrafındaki değirmi bir bina olarak tasarlanmıştır. Kuledeki gözetleyici, değirmi binalardaki –kuleye bakan cephelelerinden içerisi gözükene– hücrelere konulmuş mahkûmları yirmi dört saat gözetleyebilmektedir. Burada hapishanenin ayırt edici iki özelliği ortaya çıkar: Tecrit ve gözetleme! Günümüzün modern denen hapishane modellerinin –E tipi, F tipi, özel tip, hücre tipi, oda tipi, vs– öncüsü olan Panoptikon, yalnızca hapishaneye değil tüm toplumsal örgütlenmeye de uygulanabilecek bir modeldi. Nitekim bu tasarım, fabrika, okul, kışla, yatakhaneler, tımarhane gibi insanların toplu yaşadıkları her alana uygulanabilmiştir. (Yirminci yüzyıl boyunca burjuvazi-

nin bu ütopyasının gerçeğe dönüştüğü, hatta yalnızca kapitalist toplumlarda değil “sosyalizm” deneyimlerinde de gerçeklik bulduğu, gözetleme ve denetimin her alanda yaygınlaşmış biçimlerinde açıkça görülecektir).

On dokuzuncu yüzyıla gelindiğinde cezanın amacı, toplumun genel olarak savunulmasından çok, bireylerin tavır ve davranışlarının denetimi yoluyla psikolojik ve ahlaki reformdur. Böylece, “tehlikeli birey” (giderek “tehlikeli sınıflar”) kavramı gündeme gelerek, cezalandırma süreci esasen bireye dönük tüm aygıtları devreye sokar. Birey, edimlerinden, işlediği suçtan çok, potansiyelleri düzeyinde ele alınır. “Cezalandırıcı toplum” için edim, fiil önemliken ve ceza suça dönükken, artık fiil şart olmaktan çıkmış, suç potansiyel olarak varsayılır olmuştur. “Suça eğilimli”, “suç işleyebilir”, “kriminal tip” gibi kavramlarla birlikte yargı dışındaki kurumlar (polis, gözetim ve denetim aygıtları, ıslah kurumları, tıp, pedagoji, psikiyatri, okul) da devreye girince, “hukuk devleti” kavramındaki “güçler ayrılığı” ilkesi –bu yanıyla da– daha baştan boşa çıkmış olur: “bireysel potansiyelin ıslah edilmesi” süreci başlı başına bir kurumsal ve toplumsal ilişki ağı halini alır. Böylece “cezalandırıcı toplum”dan “disipline edici toplum”a geçilir. Ceza sistemi bir suçlu tipolojisi (kriminoloji) yaratıp, marjinalleri, norm dışını tehlikeli diye damgalarken, “temizlik”, “arınma” terimleriyle faşizme, soykırıma dek uzanan modernitenin imha sürecini de başlatmış olur. Panoptikon tarzı mimari ve zihniyetteki kurumlardan şehir planlamasına, gettolaşmaya, sınıflar arası dikey ve hiyerarşik ilişkileri mekân düzeyinde (kapalı, denetimli ve gözetimli alanlar) oluşturmaya dek tüm toplumsal mekanizmaya bu “modern imha” yayılır. Panoptikonla birlikte, suçun soruşturması yerini genel, yaygın bir gözetleme ve incelemeye bırakırken, iktidar da

her düzeyde bu Panoptikon bilgisiyle kurulur. Bu kurumlar artık bireyi dışlamak yerine sabitlemektedir. Bir üretim, tüketim ve “normalleşme” aygıtına bağlanmış olur birey.

Hapishanenin modernitenin diğer kurumlarıyla eş-kapsamlı niteliği ortadadır. Artık ekonominin ve pazarın devlet ve kurumlarını tamamen kendi hakimiyetine aldığı, güvenlik ve şiddet toplumunun olduğu bir evrede, tüm toplumun dev bir hapishane sistemi olarak işlediğini daha rahatlıkla söylemek mümkündür. Gözetleme, kayda geçme, genetik kodlar üzerinde oynama gibi mekanizmalarla hapishane-toplum örtüşmesi neredeyse tamamlanmıştır. Dolayısıyla kitlelere, dışardakilere “gösterilebilecek”, şikayet edilecek bir durum olmaktan çıkan hapishanenin evrimi, “kaderi”, dışardakilerin hallerine doğrudan bağlıdır. Artık insanların neden kapatıldığı üzerine naif, romantik soru ve şaşkınlıklarla kimsenin düşünmediği, ceza kavramının da hapishane kavramının da tamamen mantıksal, rasyonel ve sistematik tasarımlar olarak topluma içkin yaşandığı, benimsendiği bir çağdayız.

Burjuvazinin Karanlık Ütopyası

Burjuva-liberal bir ütopya olarak hapishane kavramına geri dönersek, bunun da burjuvazinin tüm diğer ütopyaları gibi çıktüğünü, tamamen statükonun parçası halini aldığını söyleyebiliriz. İnsanların iktidar tarafından tek tek ele alınması, ıslah edilmesi ve topluma –üretim– kazandırılması amacıyla tasarlanmış birer gözetleme, gözetim ve denetim yeri olan hapishanelerin, bu ütopyanın hedefine uygun olmadığı, kişilerin tüm gözetleme, gözetim ve denetim koşullarına rağmen (belki de bu yüzden) ıslah olmak bir yana “suçlu”, “suça eğilimli”, “kriminal” olarak damgalanarak buradan çıktıkları,

hapishane sayısı arttıkça bu kişilerin de sayısının arttığı, bunların üretim dışı bir kitle oluşturdukları (lumpen, mafyatik ya da faşist örgüt ağlarının çevresinde biriktikleri, grev kırıncılığı, kiralık katillik yaptıkları, hatta polis kurumunun da bu kişilerin devşirilmesinden doğduğu), giderek sayısı artan ve hantal bir personelin de bu kurumlar etrafında biriktiği kısa süre içerisinde açıkça görülmüştür.

Ancak burjuva ütopyaların hüsranı, aynı zamanda, “eleştirel aklın” “araçsal akla” dönüşümü de demek olduğundan, kapitalizmin iktisadi mantığı açısından değer taşıyan “suç ekonomisi”nin önemli bir parçası olan hapishane de başkalaşmış, “araçsallaşmıştır.” Hapishane hem “insan kaynakları” ve oluşturduğu pazar bakımından, hem de “dışarıdaki toplum”u bir “güvenlik toplumu” haline getirici “korku” işlevi bakımından son derece verimli, kârlı bir kurumdur.

Hapishaneler ve hapishanelere kapatılan insan sayısı arttıkça suç da artar, giderek tüm toplum suça ve güvenliğe göre düzenlenir (devlet suçu merkezi olarak örgütler; egemen sınıflar kadar ezilen sınıflar da suça pay sahibi olmak isterler: İdam ve linç isteği hiyerarşide yer alma arzusudur, ait olmanın, sürüleşmenin koşuludur). Suç ve güvenlik birlikte örgütlenir. Düzenli ve hiyerarşik bir denetim-baskı aygıtı kurulurken devlet ve toplum hayatta kalmalarını borçlu oldukları suç örgütleyerek, suç sayesinde ayakta kalırlar.

Dolayısıyla hapishane, yasadışılıklarla mücadele etmek için ceza hukukunun sağladığı bir araç olmanın dışına çıkarak, yasadışılıklar alanını yeniden düzenlemenin, yasadışılıklar ekonomisinin dağılımını yeniden yapmanın, belli bir profesyonel yasadışılık biçimini –suça eğilimliliği– yaratmanın aracı olur. Bu profesyonel yasadışılık biçimi bir yandan halka özgü yasadışılıkları hedef alacak ve onları azaltacak, diğer

yandan ise sanayi tarzı bir ekonomiye sahip olunduğu andan itibaren “ahlaklı”, “disiplinli” olması kesinlikle gerekli olan işçi sınıfı karşısında, iktidardaki sınıfın yasadışılığına hizmet edecektir (işçi sınıfı ve diğer ezilenler de giderek egemen sınıfın yasadışılığını benimseme yolunu seçeceklerdir).

Kapatılma başlangıçta bir reform olarak görülmüş olsa da, burjuva-liberal düşünür ve uzmanlar arasında bile hapishaneye karşı çıkanlar hep olmuştur. Keza hapishanede reform istek ve talepleri de toplumun aşağı yukarı bütün kurumları tarafından ve hapishanenin tüm tarihi boyunca dile getirilmiştir, hâlâ da dile getirilmektedir. Hapishane kitlesinin ve bu kitlenin çevresinin, ailelerinin genelde alt sınıflardan, yoksul kesimlerden geldiği göz önüne alındığında, bu kesimden bir reform talebi gelmesi çok enderdir (ancak içerdeki kimi özel koşullarda, isyan, direniş gibi durumlarda görülür). Bu talep ya içeri düşen aydınların ve siyasilere öncülüğünde ya da hapishaneyle doğrudan veya dolaylı ilgili uzman, teknokrat kesimin reform öneri ve taslaklarıyla dillendirilir. Ancak sürekli bu türden öneriler gelmesine rağmen, hem de devletin “içinden” de gelmesine rağmen bir türlü reform yoluna gidilmemesi, çoğu zaman da koşulların iyice sertleştirilmesi hapishanenin paradoksudur. Sonuç itibarıyla bu kurum, üç yüz yılı aşkın süredir yakın tarihin temel yapılarından biri olarak toplumların sahnesinde yerini almış, neredeyse ezeli ve ebediymişcesine kalıcılaştırmıştır. Bugün geline nokta, yirmi birinci yüzyıl başında ise hapishane, tıpkı tımarhane gibi, kurum olarak çoktan iflas etmiştir. “Deli”, “kaçık” olarak nitelendiklerini kapatan toplum ile “suçlu”, “suça eğilimli” olarak gördüklerini kapatan toplum, tarih boyunca ne kitlesel çılgınlıktan, paranoya ve şiddetten, ne de suçun egemen hayat tar-

zı olmasından, suça dayalı iktidarları baş tacı etmekten ve bunları arzulamaktan uzak kalmıştır. Arınma ve ıslah etme argümanlarıyla çıkıldığı iddia edilen bir yolda varılan yer, paranın ve sopanın hükümranlığındaki, yozlaşmış ve aşağılanmış insan yığınlarıdır.

Hapishaneye, tımarhaneye kapatma; kişi üzerinde bir dizi işlemde bulunabilmek amacıyla bir mekân içinde zorla tutulması şeklinde bir tür “içe” alma, aslında “dış”lamadır. Toplum ve kurumlar norma aykırı olanları, gündelik hayat süreçlerine uyum sağlayamayanları dışına çıkarır, “dış”arda tutmanın bir biçimi olarak da “içe” alır, kapatır. (Bireyi kendi yaşam alanından atma, otoritenin en ilksel, en temel, en kolay yerine getirilebilir ve en acımasız işlevlerinden biridir: sevgisiz bırakma, dışlama, suçlama, aşağılama, ömür boyu silinmeyecek bir izle ruhu sakatlayıp damgalama.)

Kapatma, hukuksal açıdan anlamsız ve işlevsizken; iktisadi açıdan –sistem için– aşırı külfetliyken; felsefi açıdan –insan varlığı için– saçmayken; bunca devasa bir kütesellikte varlığını sürdürüyorsa, ütöpik lafların ve tasarıların ardında başka bir gerçeğe denk düştüğü içindir: Sistem açısından ne işlenen suç ve verilen ceza önemlidir, ne de kapatılan kişinin rehabilitasyonu. Önem taşıyan tek şey, sistemin kendi varlığını sürdürebilmesi için birilerini dışlayabilir ve imha edebilir olduğunu göstermek ve böylelikle tehditkâr olabilmek, dahası elbette fiilen dışlamak ve imha etmektir. Hapishane, toplumun tehdide dönüşmüş imgesidir. Michel Foucault’nun deyişiyle, iki söylem yayar. Bir yandan, “İşte, toplum budur. Her gün okulda, fabrikada size yapılan şeyi yaptığım sürece beni eleştiremezsiniz, ben masumum; toplumsal bir uzlaşmanın ifadesinden başka bir şey değilim,” derken, diğer yandan ikinci

söylem de şudur: “Hapishanede olmadığınızın en iyi kanıtı, diğer kurumlardan ayrı, özel bir kurum olan hapishanenin, sadece yasaya karşı suç işleyenlere yönelik olmasıdır.”

Böylece hapishane hem toplumsal örgünün geri kalanına benzediği için kendini temize çıkarır, hem de tüm diğer kurumları hapishane olma suçlamasından kurtarır, çünkü kendini sadece suç işleyenler için geçerliymiş gibi sunar. Hapishanenin inanılmaz başarısını, kısmen aşikâr ölümcül ve tehlikeli niteliğine rağmen kolaylıkla kabul görmesini açıklayan şey tam da konumundaki bu muğlaklıktır. Kapatılmanın anlamsızlığı ve saçmalığı ortadayken, toplumun temel kurumlarından biri niçin hâlâ hapishanedir? Bu sorunun yanıtı, toplumun yapısıyla, çoklu-iktidarların işleyiş tarzıyla doğrudan ilişkilidir.

Küreselleşme Çağında Hapishane

Küreselleşmiş kapitalizm iktisadi anlamda üretim evresini çoktan geride bırakarak, suçun ve suça dayalı iktisadın uluslararasılaşmasını esas almakta, sermaye birikimini ve dolaşımını “asker-sanayici” komplekslerinin ve bunlara bağlı ilişkiler ağının, savaş tacirliğinden uyuşturucu ve seks ticaretine, borsa oyunlarına dek uzanan hattı üzerinde sürdürmekte; bunu yaparken de devlet örgütlenmesini orduya ve polise dayandırarak bir “güvenlik toplumu” yaratmaktadır. ABD’nin başı çektiği ve bütün dünyayı da sürüklediği neo-liberal ideoloji sosyal güvenceleri sıfıra indirir ve kitlesel işsizlikler yaratırken toplumsal yapıyı da tamamen kriminalleştirmiştir. İdeologlar kimlerin kriminal olduğunu açıkça ifade etmişlerdir: İşsizler, göçmenler, Siyahlar, varoşlarda yaşayanlar, yalnızlar (ve bunların her ülkedeki muadilleri). Toplumsal yapı gözetleme ve denetleme mekanizmalarıyla donatılmıştır: Ar-

tık “hassas bölgeler” vardır, buralarda güvenlik ve denetim ağları kurulmuştur; “kentlerde artan şiddet”ten, “gençlerde suça eğilimin artması”ndan, evsizlerden, göçmenlerden söz edilir sürekli; insanların yoğun olarak bulunduğu mekânlar, yol ağzları yirmi dört saat gözetlenir, şüpheli görülenlere ateş açmak yasal haktır, herkes her an dinlenebilir, takip edilebilir, gözaltına alınabilir, “sıfır tolerans” kuralı uygulanır, hapishane sayısı ve kapatılan insan sayısı arttıkça suç da artar.

Burjuvazinin ütopyası olan Panoptikon küresel ölçekte gerçekleşmiştir. Dünyanın her yerinde kitlesel işsizliğin, geçici işlerin, sosyal güvenlik yokluğunun yarattığı düzensizliğe karşı, artan açlığa ve sefaletle karşı hapishane ve polisiye önlemler öne çıkmıştır. ABD’den başlayarak uluslararasılaşan bir hareket, toplumsal ve iktisadi yaşamı iyice güvensiz kılmamanın yanı sıra “sefaleti kriminalleştirmekte”dir. ABD’de hapse atma kâr getirmektedir, özelleştirilmiş hapishanelerin borsa hisseleri vardır ve kapatılan insan sayısına bağlı olarak bu hisseler değer kazanmaktadır. Hapishane “gelecek vaat eden” önemli bir sektör konumundadır. İşsizlik, sosyal güvensizlik gibi etkenler ile hapisteki insan sayısının artışı arasında doğrudan bir ilişki mevcuttur. Sosyal devlet, neo-liberal ideolojiler sonucu sosyal-panoptizme varmıştır. Yoksullukla mücadelenin temel kurumu artık polistir, temel önlemler polisiyedir. Neo-reaksiyoner düşünürler başta olmak üzere, bürokratların, gazeteci ve akademisyenlerin desteğinde gelişen yeni akıma uygun olarak artık –demokrasi, kamusal alan ve sosyal yaşam dahil– her şey pazar, kâr ve risk açısından değerlendirilecek, tehlikeli görülenler rahatlıkla ortadan kaldırılacaktır.

Tektipleştirilmiş bir toplumsal yapıya (örneğin, düzenli bir işi ve geliri olan, Beyaz, muhafazakâr, heteroseksüel, evli gibi

ırkçı, kafatasçı, şoven kategorilere ve bu kategorilerin toplumlara göre değişen türevlerine) dayanan bir dünyada bu kategorilerin dışında kalan kesimler, yani yoksullar, evsizler, işsizler, etnik-cinsel-kültürel azınlıklar, tıpkı hapishanenin ilk ortaya çıktığı dönemde olduğu gibi yine potansiyel suçlu olarak görülmektedir. Dahası, bu aynı kesimler, toplumun yaygın oranda kriminalleştirilmesinin de aracı olarak görülmekte, her türden mafyatik ilişkiler, sağlıksız ortamlar bu kesimler arasında yeniden üretilmektedir. Böylelikle de, savaş tacirliği, silah, uyuşturucu, fuhuş, kaçak el emeği gibi kârlı pazarlar kriminalizasyonun iktisadi değerini artırırken, dünya çapında egemen kılınmış orta sınıf tüketim alışkanlıkları ve hayat tarzıyla “Aptal Beyaz Adam”ın güvenlik ihtiyacı da “güvenlik toplumu” iktisadını teşvik etmektedir.

Kapitalizmin kamusal yaşamı ve bireyi parçalama, atomize etme ve yok etme sürecinin geldiği noktadır güvenlik toplumları. Artık “yakınını”, “komşusunu” sevmeyi çoktan bırakmış, muhtemelen kendini de sevmeyen insan, güvenliği komşulukta, yakınlıkta, yüzyüze ilişkide değil, teknolojiye arar olmuştur; “yakını” da olsa olsa bir zanlı ve potansiyel suçludur... “Herkes hapse!” politikası, bu gerekçelerle dünyanın büyük metropollerinde yaygın olarak uygulanmaktadır. Başta Amerika Birleşik Devletleri, Rusya ve Çin olmak üzere dünyanın kalabalık ülkelerinde hapisteki insan sayısı şaşırtıcı rakamlara erişmiştir. ABD’de bu rakam iki milyon kişiden fazladır Türkiye’deki cezaevlerinde bulunan insan sayısının 2008 yazına kadar 100 bini aşacağı, bu rakamın 12 Eylül 1980 dönemini geride bıraktığı adalet bakanlığı yetkililerinin ağzından ifade edilmiştir. Giderek her suça hapis cezası vermek, insanları kapatmak yaygın ve kolaycı bir uygulama halini almaktadır. Mahkemeleri ve yargıçları da kapsayan bir

“suç ekonomisi” egemen kılınmıştır. Hapishaneler maddi-manevi sağlık koşullarından tamamen yoksundur; başta ABD’deki hapishaneler olmak üzere, işkence ve tecavüz yaygındır, bulaşıcı hastalık rakamları korkutucu düzeylerde. Bu insanların hiçbir sağlık kontrolünden geçirilmeden topluma karıştıkları da düşünüldüğünde, kendi gettolarında yaşayan “zenginler” dışında kalan kesimlerin beden sağlığının da ciddi olarak tehdit altında olduğu bir başka gerçektir. Ve bu hapishane modeli, ceza sistemi tüm dünyaya dayatılmaktadır.

Dahası ABD’nin, CIA’nın illegal cezaevleri örneğinde görüldüğü gibi artık a-topik, hiçbir yerde olan, hiçbir hukuka bağlı olmayan cezaevleri de birer gerçekliktir; yersizyurtsuz, dünyanın her yerinde ve hiçbir yerde olan cezaevleri...

Aslında burjuvazinin yaklaşık üç yüz yıllık iktidar tarihinde değişen pek bir şey yoktur. Hapishaneye kapatılanlar esasen daima yoksullardır, üretim sürecinin dışına her an düşebilecek ya da düşmüş olanlardır. Sefaleti yaratan toplumsal düzen, suçun da kaynağı olarak, kendi hiyerarşisini suçun örgütlenmesine göre düzenler ve bu düzenlemede hapishanede ki yoksulları kendi periferik ilişki ve pazar ağına katar. Bu çözümsüz paradoks, geline nokta, sistemin gıdasını aldığı, kendini yeniden-ürettiği alanlardan biri kılmıştır hapishaneyi. Bu nedenle, kapitalizmin varlığı açısından olmazsa olmaz kurumlardan biridir hapishane.

6

Beden, Dil ve Başkalık Üzerinde Örnek Bir Şiddet Mekânı: Hapishane

Hapishane sorunu çokboyutlu... Toplum içindeki yeri, işlevi bir yana, asıl önemlisi içinde bulunan insan açısından taşıdığı anlam. Özel baskı, işkence ve izolasyon yöntemlerine maruz bırakılan dünyanın dört bir yanındaki siyasi muhaliflerden yoksullara dek çok geniş ve giderek artma eğilimi gösteren bir insan kitlesini ilgilendiriyor hapishane. Yaşadığımız koşullarda hemen hemen herkes, özellikle de dünya nüfusunun çoğunluğunu oluşturan yoksullar her an hapse atılabilir. Küresel iklim değişikliklerinin de etkisiyle giderek artma eğilimi gösteren eşitsizlik ve dengesiz gelir dağılımı hayati sonuçlara yol açarak “suç” eylemlerini çoğaltabilir; “potansiyel suçlu” görülen kitle genişleyebilir ve her türlü güvenceden, asgari yaşam koşullarından, sağlık, temizlik gibi ihtiyaçlardan yoksun bir halde yaşamaya mecbur bırakılarak kriminalizasyon sürecine dahil edilebilirler ve böylelikle ikikutuplu dehşet – “suç” ve “güvenlik” toplumu– katmerlenerek sürebilir. Buna karşı neler yapılabilir; hapishane

koşullarında reform yapmak mümkün müdür; hapishaneye kökten karşı çıkmak nasıl mümkün olabilir; hapishane içinde ve dışında insanlıkdışı koşullara direniş nasıl sürdürülür?... Bu soruların yanıtlarının aranması, öncelikle sorunun ciddiyetinin ve öneminin, hem yakın tarihimizde hem de bugün dünya genelinde yaşananlar ışığında kavranmasıyla başlayabilir ve bir adalet mücadelesinin, yeni tür bir militanlığın parçası olabilir.

Hapishane tarihi boyunca yaptığımız kısa gezinti ve gelişen nokta bir anlamda sorunun ve kurumun devasa boyutlarını tahayyül etmeye imkân sağlayabilir. Zaman ve mekân içindeki değişime ve farklılıklara rağmen çok net bir ayrım çizgisi, bütün zaman ve mekânlarda hapishanenin yapısına damgasını vurmaktadır: Kişi, yaşadığı ortamdan, kendi zaman ve mekânından, ilişkilerinden kopartılarak “kapalı” bir yere konur (hapishane, manastır, hücre, tımarhane, mezar paralelliklerine edebiyatta, özellikle şiirde sık rastlanır). İşte, asıl serüven bu noktadan itibaren başlar ve hapsedilme gerekçesi, hapsedenin dünyaya ve bu kuruma yüklediği işlev ne olursa olsun, bu serüvenin büyük oranda zamandışı ve aynı olduğu, kişi üzerindeki etkisinin pek de farklılaşmadığı söylenebilir. Bu metnin asıl odak noktası da bu “Hapisteki İnsan”dır, tek kişidir; çünkü indirgenemezliği ve özdeşleştirilemezliği içinde tekil ve tümel olan, değiş tokuş edilemez, kıyaslanamaz olan tek bir insanın yaşamı (sevinci ve acısı) bütün varoluşun odağını oluşturabilir.

Hapishane ve Mimari Tasarım

Hapishane, öncelikle bir mekândır, mimari bir tasarım olarak binadır. “Modern” hapishane (yani “E tipi”, “özel tip”, “hücre tipi”, “F tipi”) mümkünse şehir dışına ya da yerleşim yer-

lerinden uzağa inşa edilmiş, dev beton duvarlarla çevrili büyük yapılardan ibarettir.

Kapitlist pazara dönük kent örgütlenmesinin temel bir parçası olarak düşünülmüş olmalıdır hapishane. Eski kent yapılarında şehir merkezi idari yapıların da bulunduğu yerdi ve hapishane bu idari yapıların bir eklentisiydi. Şehir örgütlenmesi giderek karmaşılaştıkça bir yandan merkezini yitirir hale gelmiş, diğer yandan hapishanenin merkez (ya da eski merkez) denebilecek bir yerdeki varlığı hoş karşılanmaz olmuştur (mezarlıkların şehir dışına taşınma sürecine paralel bir süreç midir hapishanenin de merkez dışına yaptığı yolculuk?). Mahkûmların görüntüsü, koşulları, maruz kaldığı baskının iştiril-görünür hali şehri “uygarlaştırma”, “mutenalaştırma” çabalarına aykırı kaçmış olmalıdır. Kimi zaman ve mekânlarda hapishanenin polis merkezlerinin ya da askeri kurumların içine, ortasına alındıkları da olmuştur. Bugüne gelindiğinde, yerleşim yerlerinden iyice uzakta inşa edilen hapishaneler; başka ülkelere (“yeni üçüncü dünya”ya) “ihraç edilen” hapishaneler; “yeri bilinmeyen” hapishaneler bu mekânı a-topik kılmaktadır. Şehir merkezinden kırsal alana taşınan hapishanenin öncelikle görünürlüğünü, kamusallığını yitirmesi gibi, ulus-aşırılaştırılmış hapishane, “dış ülkeye ihraç” edilmiş ya da “yersizleşmiş” hapishane de aynı sonucu yaratır: (ulusal ya da uluslararası) kamusal alanın müdahalesinden, ilişkisinden, yasallığından tamamen kopartılmış, özelleştirilmiş bir yasadışı alanıdır artık hapishane.

Sonuç itibarıyla, üzerinde durduğu alan ne olursa olsun, hapishane, kendi mantığı gereği, kabaca “dört duvar” olmak zorundadır. Beton ve çelik konstrüksiyonlardan (elektronik sistemlerden de destek alarak) kurulan bu dış yapı, “içeri”yi tamamen görünmez, hatta iştirilmez ve erişilmez kılmaktadır.

Yapının bu durumu ve binayı çevreleyen duvarların silik, renksiz devasalığı, toplumsal bir kurumu –görevliler hariç– hemen hemen her türlü kamusal denetiminden tam anlamıyla koparmaktadır. Cezalandırmayı esrarlı hale getiren şey, duvarların hem simgesel hem de fiili varlığıdır. Yerleşim yerlerinin iyice uzağında, tamamen kapalı ve ancak görevli olanların girip çıkabildiği bu mekân, içine yerleştirilen kişi açısından da dışarıda kalmış olanlar açısından da şeffaflıktan tamamen uzak, tıpkı o duvarlar gibi geçirimsiz bir yerdir.

Diğer devlet kurumlarının binalarında da görülen benzer bir uzaklığı ve soğukluğu simgeleyen mimari yapıdan farklı olarak, dışarıya hiçbir açıklığın olmaması, devasa duvarların ve kilitli kapıların varlığı elbette ki hapishanenin işlevsel yapısıyla ilgilidir. Hapishane, bir devlet kurumu olarak düşünüldüğünde, kişilerin devletle ilişkilerini düzenleyen bürokratik bir işleyişi sağlamakla değil, suçluyu kapatmakla görevli olduğundan, insanların gelip gittiği diğer kurumlardan farklıdır. Giriş ve çıkış sınırlı sayıda görevli ve kişi için, o da ancak denetim dahilinde mümkündür.

Ayrıca, hapishanenin mimari yapısı içerden dışarıyı görmeyi de imkânsızlaştıracak niteliktedir. Doğayı ve gerçek hayatı seyretmek mümkün değildir. Keza bu unsurlar hapishane içinde de yer almaz (kimi eski tip hapishanelerin avluları, avluda da birkaç ağaç, ot vardı). Dolayısıyla, içerdeki kişi için, betonlardan ve demir yığınlarından başka bir şey görmemek, görüş mesafesinin bir hücre, bir koğuş veya en fazla bir havalandırma boyu olması, mesafe, renk ve canlı-cansız nesne kısırlığı, eşyasızlık, beyaz rengin hakimiyeti, beton grisi, zaman içerisinde yaşamın monotonluğunun önemli bir unsuru haline gelebilmektedir. Hapishanenin mimari yapısı, iç mekân

düzenlenişi, rasyonel aklın birkaç yüzyıllık özel tasarımına riayet eder, keyfi değildir. Yerleşim yerlerinin dışında kurulması, kalın, yüksek duvarlarla çevrili olması ve dışarının asla görülememesi, dışarıdan, kamusal alandan kesin biçimde yalıtılmış olmak demektir.

İç Mekânın Düzenlenmesi

Asıl mimari özellik, kapatılanların yaşadıkları mekânların (koğuş, hücre, havalandırma, vs.) tasarlanmasında ortaya çıkar. Hapishanenin günümüzdeki tasarımı mimari olarak artık Panoptikon biçiminde olmasa da, ruhen ve madden Panoptikon'u mükemmel biçimde yansıtır ve çok daha sofistikedir: Mümkün olduğunca fazla gözetleme ve tecrit imkânı sağlanması hedeflenmiştir. En az sayıda insanın bir arada olması istendiğinden, hücreler ya da küçük koğuşlar birbirleriyle bağıntısız, birbirlerini görmeyecek, ilişkide olmayacak şekilde tasarlanmıştır.

Mazgal delikleri ya da içeriği tamamen görünür kılan demir parmaklıklı kapılar her an içeriği gözetleme imkânı sunmaktadır. Mazgalların arkasında gözetleyenler ise hiyerarşik ve merkezi bir sistemin parçası olarak kendi kişiseliliklerinden çıkıp kurum/bina halini almışlardır. Bu kişiler genellikle güvenlik sistemlerinde yer alan bütün elemanlar gibi alt-sınıflardan gelen gardiyanlardır ve belki de başka hiçbir yer ve kurumda (erkek gardiyanlar için aileleri hariç tutulabilir) sahip olmadıkları tahakküm ve hükümlanlık hakkını burada ellerinde tutarlar. İçerdeki insan, yalnızca dışarıdan açılan bu gözetleme deliklerinin ardında, koridorda ne olduğunu bilemez, mazgalın ne zaman açılacağını bilemez, günün ya da gecenin herhangi bir saatinde açılacak mazgalın veya kapının ardındaki kişilerin niyetini asla bilemez. Gözetlenme duygusu süre-

lilik kazanır, kanıksanır ve özel yaşantı, mahremiyet gibi kavramlar anlamsızlaşıp, yersizleşir. Gözetlenmenin sürekliliği ve her an varolan baskın ihtimali koğuş/hücre yaşamında kimi zaman açıktan kimi zaman alttan alta süren tedirginliğin temel kaynağıdır.

Hücrelerin ya da koğuşların açıldığı koridorlar çok sayıda kapı ve demir parmaklıkla birbirlerinden ayrılmıştır; böylece uzamsal bağlantının mümkün olduğunca parçalanmasına ve denetlenme imkânı fazla olan mikro-kozmoslar yaratmaya özen gösterilmiştir. İç tasarım da çok parçalıdır. Ana koridorlar, küçük koridorlar ve bunların böldüğü koğuşlar ya da hücreler; pek az ve genellikle erişilmesi zor yerlerde açılmış havalandırma delikleri ya da küçük pencereler; koğuş veya hücrelerin ayrı ayrı açıldığı havalandırmalar (mümkünse üstlerinin de çelik ağlarla örtülü olmasına dikkat edilir). Kapatılanın sahip olduğu hareket serbestliği ve inisiyatif, yine mekânın mimari olarak imkân tanıdığı dev bir gözlem, kayıt, notlandırma aygıtıyla, biriken ve merkezileşen bilgi yığınıyla desteklenir.

Mekânın bu şekilde tasarlanmış olması ikili tecride işaret eder: Kapatılan kişi, öncelikle, dışardan, toplumdan uzak tutulmuştur; ikinci olarak, kapatılanlar da birbirlerinden ayrı, ilişkisiz kılınmışlardır. Bu ikili amaca en uygun biçim hücredir.

Hücre başlangıçta kapitalist sistemin toplumsallaştırıcı ve bireyleştirici amacına uygun görülmüştü. Yalnız kalacak ve tecrit edilecek kişi çalışmaya alıştırılabilir, üretime kaulmaya ikna edilebilirdi; aynı zamanda da, önceki toplum biçimlerinden kalma dayanışma ve ortaklık duygusundan arındırılarak atomize edilebilirdi. Böylelikle, kapitalist gündelik hayatın

akışına uyumlu, fabrikada işbölümüne dayalı ve aptallaştırıcı işi rahatlıkla yerine getirecek el emeği yaratılacaktı. Dahası, bu “eski hükümlü” kitle, grev kırıcılığında, dayanışma ve hak talebi eylemlerinin önlenmesinde de rahatlıkla kullanılacaktı. Batı hapishanelerinde başlangıçta bir tür “birey ütopyası” olarak görülmüş bu tecrit sistemi, zorunlu çalışma ile de birleştirilince tamamen kapitalist zihniyetin yeniden-üretim sürecinin bir parçası olacaktı. Ancak, toplumsallığın tamamen dışında tasarlanmış bir bireyselleştirmenin imkânsızlığı karşısında tersine dönen süreç, tecridin asıl amacını kişiliksizleştirme, bireyselliği yok ederek sürüleştirme kılınmıştır ki bunun da kapitalizmin yeniden-üretim mantığına içkin olduğu aşîkârdır.

Hücre bugün de bu tasarıya uygundur. Kişi, mükemmel bir gözetleme ve denetleme mekanizmasına bağlanır, tabi kılınır. Kapatılanın gündelik hayatında –ki bu hayat tamamen sınırlı birkaç edime indirgenmiştir– kaydedilemeyecek hiçbir şey kalmaz. Bu bilgi, kapatılanın kişiliğinin ezilmesinde, itaatkâr ve ehlileştirilir kılınmasında kullanılır. Aslen büyük ölçüde tanımlanmış ve adlandırılmış –“terörist”, “bölücü”– olanlar için kullanılan hücre, iflah olmaz kabul edilenlerin kapatıldığı, sözcüğün gerçek anlamıyla bir imha mekânıdır.

Kapının ardı, kapatılan için görünmezken, hücrenin içi, kapatan açısından, sürekli gözetlenebilir biçimde tasarlanmıştır. İlk panoptikon planından bu yana gözetleme, elektronik aygıtların da desteğiyle, bakışın mutlak hâkimiyetini kurmuştur. Gözetlemenin iktidar açısından sağladığı en büyük etki, bilgi kaynağı olmanın ötesinde, gözetlenende tedirginlik yaratmasıdır. Sürekli gözetlenme, zaten ilişkilerinden soyutlanmış olan kişiyi kendi bedeniyle, kendi kendisiyle ilişkiden de soyutlar.

Hapishane Kurumu

Kurumların heybetli ve neredeyse hep aynı çirkinlikteki tek-düze mimari yapısı bir tür nesnellik çağrışımı yapar: Bürokrasinin oluşum sürecinde hedeflenen kişisizleştirme ve nesnellik, evrensel olduğu varsayılan yasal bir duruma, eşit, yansız ve mesafeli bir uygulamaya gönderme yapmaktadır. Kişisellikten bağımsızlaşma, adam kayırmanın olmaması gibi anlamlarıyla hukuksal bir idarenin olmazsa olmazı görülmüş, dolayısıyla temel bir önem atfedilen “insan hak ve değerleri” açısından belirleyici kabul edilmiş bu kurumsal nitelik de burjuvazinin yok olan ütopyalarından biridir. Bu nesnellik hevesi, ayrımcılığı, öznelliği önlemediği gibi, üstelik devasa bir kırtasiyecilik ağı ve mekanizmasıyla birlikte, tamamen insanı ezen, yok sayan bir kurumsal işleyişin de başlatıcısı olmuştur. Kişisizleşmenin yansızlık anlamına gelmediği, iktidarı ve işleyişi dağıtıp yaygınlaştırdığı, birer çark haline gelen kişilerin arka plana atılmasıyla da kurumun öne çıktığı aşîkârdır. Kişisellikten çıkma –tanrılaşma gibi– mutlak erkin her yerdeki varlığına götüren yoldur.

İşte, hapishane bütün bu sürecin tipik bir örneği olarak görülebilir. Hapishanenin kapalı ve bölmeli mimari yapısı, bu yapıya uygun bir görevliler hiyerarşisini de beraberinde getirmektedir. Dış ve iç güvenlik elemanları, askerler, polisler, gardiyanlar, hekimler, psikologlar, eğitmenler ve din adamları toplumsal kurumların prototipini, yukardan belirlenen bir hiyerarşiyle, sıkı bir denetimle hapishanede oluşturmakla görevlidirler. Kışla, manastır, okul ve fabrika gibi katı modellerle koşut tasarlanmış olan modern hapishanede kapatılanların gündelik yaşamı, çalışma, eğitim, ibadet, havalandırma gibi faaliyetleri düzenleyen bir yönetmelik çerçevesinde şekillendirilmiştir. Bu faaliyetler zorunlu kılınır, uygulanmaları belir-

li ritüellere, koşullara bağlanır, yerine getirilmemesi açık şiddet uygulamanın meşru koşulu olarak görülür. Hapishanenin idari örgütlenmesi, ordu-kışla örgütlenme ve hiyerarşisine benzer. İşleyiş, ast-üst ilişkisi emir-komuta zincirine uygun olarak sürer. Askeri türden bir otorite ve iletişim sistemi geçerlidir. Yönetim hiyerarşisindeki her yetkilinin belirli görev ve sorumlulukları vardır; yukardan aşağıya ve aşağıdan yukarıya giden raporlarıyla, disiplin, tüzük ve yönetmelik kurallarıyla hapishane tek yanlı bir bilgi aktarım ve otorite alanıdır.

Hapishane, “memur ahlakı”nın uç noktalarda uygulandığı yerlerden biridir. Görev bilinci, çalışma ahlakı, itaat, disiplin, aynı zamanda bir ideolojiyi de şekillendirici unsurlardır. Diktatörlük, sıkıyönetim, askeri idare gibi dönemlerde ve olağanüstü hal uygulamalarında hapishanelerin askeri yapısı açıkça öne çıkar (kapitalizmin ilk dönemlerinde işçilerin yatılı kaldığı, dışarı çıkarılmadığı, sıkı kurallara tabi kılındığı fabrika işleyişlerinin de hapishanelerden hiç farkı yoktur). Örneğin Türkiye’de ordu için geçerli olan iç yönetmelik ve tüzükler, sıkıyönetim ve askeri idare dönemlerinde bütün hapishaneler için geçerli kılınmış, özellikle de askeri hapishanelere kapatılan siyasal muhaliflere uygulanmak istenmiştir. Söz konusu hapishanelerde bulunan herkes en kıdemsizinden er kabul edilmiş, dolayısıyla gardiyan dahil hapishanedeki bütün yöneticilere “komutanım!” diye hitap etmek, hazırola geçmek, istiklal marşı söylemek, tek sıra, uygun adım yürümek, “Atatürkçülük” dersleri görmek gibi, mahkûmun dahil olduğu varsayılan askeri hiyerarşinin gerektirdiği bütün ritüel ve uygulamalar zorunlu kılınmıştır. “Emir demiri keser” türü bir mantıkla emredilen her şey uygulanır ve karşı çıkış, direniş, ne kadar mantıklı ya da insani olsa da zor kullanmanın ve açık şiddet uygulamanın gerekçesi veya bahanesi olur. Kura-

la göre davranmak ise toplumsallaşmanın ve “kurumlaşma”nın kapısını açar (“kurum” –yansız, adil, eşit, bireye ve özgürlüklerine saygılı bir kurum hayali– bireyin beklentilerinde, bilinçdışında mevcut olabilir; şikayet, itiraz, bir anlamda “kurum”dan “kendine çeki düzen vermesi”ni ya da “babalık göstermesi”ni beklemek anlamına gelebilir). Hapishanede şiddetin yetkisi verilmiş, şiddet rutine bağlanmış; “kurbanlar” da çoğu zaman insan olarak görülmez (ideolojik beyin yıkama). Sonuçta “uç dönemler”de gündelikleşen şiddetin sürebilmesinin önemli bir koşulu bu güçlü ve hiyerarşik bürokratik yapıdır: Emre itaat; “anormal” davranışların “anormal” olmayı gerektirmeyecek kadar rahatlıkla yerine getirilmesini ve vicdan rahatlığını beraberinde getirir. “Kurban” anonimleştirilmiş –“terörist”, “katil”, “çocuk katili”, “tecavüzcü”– ya da şeyleştirilmiştir, işkenceci kendini ahlaki bakımdan rahat ve haklı hissedebilir, sürü sağduyusu içinde davranır; şiddet, kişilik özelliğinden ziyade toplumsal ilişkilerin, “siyasal aktın” sonucudur.

Hayatın ve insanın kuruma ihtiyacı yoktur. Ama başta devlet olmak üzere, aile, okul, kışla, işyeri, hastane, tımarhane, hapishane; tüm kurumlar dokunulmazdır. Kimileri tamamen benimsenmiş, kimileri yalnızca içine düşünce ne olduğunu anladığımız ama sonra mümkün olduğunca hayatlarımızdan uzak tutmaya çalıştığımız kurumlar. Hemen hepsinin kuralları bütünsel sistemin işleyişini aksatmama esasına göre düzenlenmiştir; aksatanların “ıslahı” esastır. Sistem, otuzlu yaşlarına geldiğinde çoktan askerliğini yapmış, iş gücü sahibi olmuş, çalışan, evli, çocuk sahibi, gündüzleri işe giden, akşamları yemekten sonra televizyonun karşısında uyuklayan, hafta sonu kendince eğlenen, alışveriş yapan, futbol konuşan, dört ya da beş yılda bir oy kullanarak demokrasi oyununa katılan erkekler ve bu ideolojinin fiili ve düşünsel destekçisi kadınlar sayesinde ayakta kalır. Ailede, kreşte, okulda öğretilen budur. Eksik kalan bilgiler de kışladaki aptallaştırıcı tekrar ve emir-komuta düzeniyle tamamlanınca insan artık işyerine teslim edilebilir hale gelmiş olur. Aksaklık varsa devreye girecek kurumlar bellidir: Klinik, tımarhane, hapishane...

Bir Hapishane Fenomenolojisi

7

Zaman ve Mekân Işığında Şiddet

**Parçalanmış Mekândan Bütünsel Mekâna
Parçalanmış Şiddetten Bütünsel Şiddete**

Şiddet bir insana iradesi dışında kabul ettirilen bir durum, davranış ile başlayıp, manevi veya fiziksel baskı uygulamaya, onu hırpalamaya, zor kullanmaya, işkence yapmaya, sakat bırakmaya, hatta öldürmeye kadar uzanıyor ise, öncelikle kişisel iktidar türlerinin çeşitli biçimlerinden kurumsal iktidarlara kadar uzanan bir yelpaze içinde tahakküm kurmak ve otorite oluşturmakla başlar; yani şiddet uygun ortam yaratmayı (bir tür kurumlaşmayı, mizansenı, sahnelenmeyi) gerektirir.

Dolayısıyla, şiddetin tasarlanmış olması ve bir tasarım olarak şiddet sahnesinin düzenlenmesi şiddetin şiddetinde, etkisinde ve sürekliliğinde son derece önem taşır. Bu durumda, toplumun, toplumsallığın, yapıların ve hiyerarşik ilişkilerin neredeyse tümünün varlıklarıyla, birey karşısındaki konumlarıyla şiddet içermesinden söz edilebilir (bireyler arası ilişkilerdeki şiddet kimi zaman daha açık seçik, hatta kimi zaman

salt zor şeklinde olsa da, kamusal özellik taşıyan kurumların kurumsallaşmış şiddetinin tasarım ürünü olan sahnesi, örtük şiddetiyle bile son derece kalıcı –daha bütünsel– bir etkiye yol açabilir). Bu yönüyle, kurumsal şiddetin en yetkin ve en fazla donanıma sahip sahnesinin hapishane olduğunu söyleyebiliriz.

İşkencehane de önde gelen şiddet mekânlarından biridir. Ancak kişinin burada geçireceği süre birçok durumda hapishaneden daha kısadır, dolayısıyla işkencehanedeki yoğunlaştırılmış şiddetin hapishanede yaygınlaştırılmış ve zamana yayılmış şiddete dönüştüğü, üstelik işkence gibi salt zor ilişkisiyle yüz yüze olmanın ötesinde gündelik bir hayatı yaşamak zorunda kalındığı da düşünülürse, kişi üzerindeki –fiziksel olmasa da– psikolojik etkisinin daha kalıcı olduğu varsayılabilir.

Kurumsal ya da bireysel şiddetle ilişki açısından modern (ya da postmodern) zamanların önemli bir özelliğini gündelik hayatın (çalışma, eğlenme, dinlenme; ev, iş yeri, okul, tüketim mekânları biçiminde) parçalı ve bölünmüş niteliği oluşturur. Bu durumun insan, yabancılaştırıcı etkisi üzerinde yeterince durulmuştur. Ancak bir başka yan daha vardır ki, bu da, bu parçalanmışlık sayesinde gerek bu kurumların gerekse de bireylerin doğrudan veya dolaylı etkilerine –şiddetlerine– farklı zaman ve mekânlarda, kısmî olarak maruz kalmamızdır (örneğin, aynı mekânı paylaşma açısından emsal oluşturabilecek, kocasından dayak yiyen kadın bile günün kimi zamanlarını başka mekân ya da ilişkiler içinde geçirerek katlanma, direnme, karşı çıkma, hatta kaçma gücünü kendinde bulabilir). Böylelikle bu ilişkiler ağının kimilerinden yararlırken, kimilerinin bize hiç değmemesini sağlayabiliriz; tümüne birden maruz kalınan ender durumlarda bile insan

kendiyle kalma, yaşadıklarını telafi etme gibi imkânlarla sahiptir; veya daha eşitlikçi kişisel ilişkiler, sevgi, aşk gibi alanlar bulunabilir, bu tür ilişkiler kurulabilir.

İşte, hapishaneyi modern zamanların tüm diğer kurumlarından farklı kılan, hapishanedeki şiddeti diğer yerlerdekinden ayıran şey, onun böyle bir parçalılık ve bölünmüşlüğe imkân tanımayacak biçimde tasarlanmış ve düzenlenmiş olmasıdır. Hapishanenin mekânsal ve zamansal düzenlenişi ile içine aldığı insanın mekânını (bedenini, uzamını) ve zamanını ele alış, düzenleyiş tarz ve mantığı, yoğunlaştırılmış ve yaygınlaştırılmış bir şiddete imkân tanıyacak türdedir.

Hapishane, mantıklı, rasyonel, sistematik düzenlenişiyle yaşamdaki “fırar” imkânlarına yer bırakmayan “saçmalık”-tadır. Şiddetin kurumsal ve/veya kişisel her türüyle doğrudan, açıkça sağlanan şey, öncelikle zaman ve mekân üzerindeki tekdirdir; zaman ve mekân kullanımının belirlenmiş olmasıdır. Tüm diğer mekânlar –ev, okul, kışla, fabrika, ibadethane– insanın günün belli saatlerinde içinde bulunduğu, sonra dışına çıktığı, başka mekânlarda başka ilişkiler yaşadığı yerlerken, bunların tek istisnası olan hapishane, belirli veya belirsiz bir süre boyunca tüm yirmi dört saatlerin aynı mekânda ve muhtemelen aynı –seçilmemiş– insanlarla geçirildiği tek kurumdur. Bedeni bir mekâna kapatmak, kişinin uzamı ve zamanı üzerindeki tahakküm ve tasarruf hakkını “başkasına” –kurumların görünür / görünmez ellerine, gözlerine– devretmek demektir ki, en dehşetli şiddet bu olmalıdır.

Böylelikle, ister “kötülüğü” toplumdan uzak tutmak, isterse de “ıslah” gibi gerekçelerle olsun, kapatılan kişi (bedeni ve ruhu) üzerindeki tasarruf hakkı, cismi olmayan, görülmeyen, ama birtakım belgelere göre uygulayıcıları olan bir iktidara verilmiş olur. Ardından da gizli, görünmeyen, işitilmeyen bir

“infaz” süreci (ceza süresinin başlaması, ama aynı zamanda idam, yok etme anlamında infaz) işlemeye başlar.

Hapishanede Zaman

Hapishaneye kapatılmanın ayırt edici ve temel özelliği tüm yirmi dört saatleri aynı mekânda geçirme zorunluluğudur. Böyle bir zorunluluk insanın toplumsal yaşamında başka örneği olmayan bir durumdur. Mekân daraltılmış, tekleştirilmiş, (kapatılan için) işlevsiz ve eşyasız kılınmıştır: Dört duvar, ender açılan bir kapı, yemek kaplarının geçeceği büyüklükte açılmış sürgü yeri, gözetleme deliği (ya da demir parmaklıklı, dolayısıyla içeriği tamamen görünür kılan bir kapı), havalandırma için tepede açılmış küçük bir delik, ranza, tuvalet, lavabo (veyahut bu tasarımın çok farklı olmayan versiyonları). Genellikle hâkim renk beyazdır ve ampul sürekli yanar. Orada olmak, yalnızca orada olmak, tüm faaliyetleri orada sürdürmek zorunludur. Mekân-insan ilişkisi tamamen bozulmuştur: Mekân, tasarlanmış ve düzenlenmiş, çeşitliliğe ve zenginliğe uygun bir tasarım ürünü değil, tamamen tekdüze ve yalınkat, giderek yoksunlaştırıcı bir hayata mahkûm eden, izole bir ortamdır; oradaki kişiyle ilişkiye geçebilir nitelikte değildir. Böyle bir mekânda tüm yirmi dört saatleri geçirmek, insanı, ilişkilerinden, yaratılarından, varlıksal özelliklerinden soyutlar. Kapatılmanın süresi arttıkça, yalnızca fiziksel varlığını taşıyan bir canlı kalır geride.

Hapishanedeki hiyerarşi ve disiplin askeriyeden örnek ise hücre sistemi de manastırın, çile hücresinin örneği olmalıdır. Yalnızlığın, tecridin olumlu etkilerine, iç dünyada yaratacağı sonuçlara inanılan geçmiş dönemlerin bir katkısı olarak görülebilir hücre; hatta insanı bireyleştirici olduğu da düşünülmemiş değildir. Yalnız kalmanın ruh üzerindeki olumlu, yaratıcı

cı etkisi açıktır. Ama bu yalnızlık sürekli olmayan ve kapatılmanın genel şiddet atmosferinden çok farklı koşullarda bir tercih olarak yaşanırsa yaratıcılık anlamında insana bir şeyler katabilir. Hapishanede mekânın iyice daraltılması ve zoraki tecrit, zaman kavramını ciddi olarak zedeler.

Kapatılmış olmak zaten yaşam süresinin belirli ya da belirsiz bir bölümünü sınırlı bir mekânda, yoksunluk içinde geçirmek anlamına gelmektedir. Ama hücre kavramı, başka insanların ve ilişkilerin yokluğu demek olduğundan zamana delice bir akış verir. Dış dünyada veya başka insanlarla ilişki içinde zamanın akışını ağırlaştıran şey, ilişkilerimiz ve başkalarının hayatlarımıza girip çıkmasıdır. Tek taraflı denetlenme ve gözetlenmenin dışında, başka bir ilişkinin yokluğu zamanın akışını hızlandırdığında, kendi yörüngesi etrafında döndükçe giderek artan, geceden gündüze uzanan bu sürat –başka etkenlerin yanı sıra– hücredeki insan için delirtici bir durumdur, monotonluğun zirvesidir. Başkasının yokluğu, kimi zaman insanın kendi varoluşundan bile önce gelen başkasının olmaması zamanı da yok kılar ve insan –belki ilk ve son kez– zamanın yokluğunun, süreye hakim olamamanın ne anlama geldiğini hücrede öğrenir.

Kapatılmanın koğuş biçimi de çok farklı bir sonuç yaratmaz. Tüm zamanlarını aynı daraltılmış mekânda geçirmek zorunda kalan, üstelik ortak bir yaşam için birbirlerini seçmemiş insan grubu, bir süre sonra ayrışmaya, parçalanmaya başlar; hem de zorunlu olarak aynı ortamdayken, ilişki şartken. Sonuç yine insani özelliklerin yitirilmesi ve insansızlaşmadır; çünkü insanın ötekiyle ilişkisinin etik bir sorumluluk ve karşılıklılık çerçevesinde olabilmesi için öncelikle sosyallik, mekân ve zaman kullanımı gerekir. Bunların yokluğunda bu ilişki sakatlanmış demektir. Keza zaman da ancak ötekiyle, baş-

ka kişi ve nesnelerle ilişki içinde bir anlam taşıdığından, içerdeki insan için genellikle her aynı yerde donup kalmış bir tekrar duygusu yaratır: saatin saniyesi sürekli teklıyor gibidir. (Kalabalıklık ve yalnızlık; bu iki durumun yer değiştirmek yerine sürekli kendileri olarak, kendi kütleleriyle varlığı insanın kendisiyle ve başkasıyla ilişkisini engeller.)

Hapishanede yönelimsellik mekâna dönüktür; başkasının taşıdığı ilişki potansiyeli süre içinde sınırlanır. Sürekli birlik-telik ya da mutlak yalnızlık ve yaratıcılıktan yoksunluk, başkasını varlık olmaktan çıkarabilir. Keza, “ben” de kendi benine, bedenine mihlanıp kalır, varlığı tecrübe edişin neredeyse tek biçimi endişe ve bunaltı olur. Dolayısıyla, olanca ağırlığıyla kendini dayatan varlıktan kaçma ihtiyacı içinde bir çıkış yolu aranır. Firar fikri, çoğu zaman ikili bir anlam taşır: mekânın ve/veya bedeninin dışı. “İçeri(de)-varlık”, aşkınlık imkânı elinden alınmış varlıktır; dışa açılmaz. Hapishane deneyimi, Aynı’nın tekrarı olmasına karşın –paradoksal olarak– sonu belirsiz bir maceradır; salt bir gidiş midir, geri dönüşecek midir bilinmez. Şimdiki zaman süregelen ve sonsuz kılınmıştır; geçmiş de gelecek de yalnızca bir bellek zamanı olarak imgede yer bulur.

İnsanın vücudu ve ruhuyla içinde bulunduğu mekân olan hapishane kişiyi duyu nesneleriyle –“demirbaşlar”– çevreler. Az sayıdaki nesneyle mecburen kurulan ilişki hem bir mahrumiyet duygusu hem de bir nesne tahakkümü kurabilir, ilişkiyle ilişkisizlik arası geçişler yaşanır. Duyumsal açıdan ise bir aşırılık deneyimi olarak yaşanır hapishane. Her şey başdöndürücü gelebilir: sınırlı durumlar tesadüfi olmaktan çıkar; “içeri(de)-varlık”ın ifade, söz ve edimi zorunluluklara sıkı sıkıya yapışık kalır. İster kişinin kendi kurduğu olsun ister idarenin dayattığı, hapishanede kurulan düzende kişisel

özerklik ve sorumluluğa yer yoktur. Zamanın akışı günün çevrimine uygun bir düzenlilik gösterir; yemek saatleri, havalandırma saatleri, mektupların gelişi-gidişi, sayım... Hayat, süreyi dolduran bu küçük şeylere tutunarak akar ve ancak dışına çıkınca fark edilir ki içerinin zamanı donmuş, mekanik olarak bölünmüş bir zamandır ve içerde tesadüfe, dışarıdaki hayatın ayrıntılarına yer yoktur. Dışarıya çıkılan ilk anda, ilk günlerde de birden o düzenin dağılıvermesinin şoku yaşanır: Ne olacak şimdi? Nereye gitsem? Nerede otursam, ne yap-sam? Zamanın içerde ve dışarda aynı akmaması, hapishane-nin en temel deneyimlerinden biri olmalı.

8

Kapatılan İnsanın Şeyleşme Süreci

Hapishanedeki şiddet, her yönüyle, şiddete maruz kalan kadar şiddeti uygulayan açısından da toplumun ve sistemin bütünündeki şiddetin parçasıdır. Tek fark, dışarda şiddetin bir türünden kaçıp diğerine yakalanmak, zırhlarla korunur gibi yapmak, sürekli kaçmak hep ihtimal dahilindedir; içerde ise yalıtılmış ve yoksun bırakılmış insan yoğunlaştırılmış bir şiddetle karşı karşıya kalır. Üstelik, yüz yüze gelinemeyen, çünkü yüzü, dili olmayan bir şiddet... Bu “faili olmayan fiil” dehşetin kapısıdır: sadece vardır, üstlenilmez, sorumlu failin, öznenin yokluğu, bir süre sonra, fiile maruz kalanı da özne olmaktan çıkarır.

Şiddetin Yapısı / Yapının Şiddeti: Mükemmel Uyum
Kapatılan insana dair genel metafor, hapsedilenin beden olduğu, ruhun firar ettiğiidir. İster Necip Fazıl gibi dini imlerle, ister Nazım Hikmet gibi devrimci mücadele imleriyle, isterse de Michel Foucault’nun bedeni disipline edici yana vurgusuyla olsun, “ruh” açıkta –özerk!– kalabilir. Ama bu durum zindancıların da bilgisi dahilindedir ve beden bir kez kapatılınca asıl mücadele “bir metafor olarak ruh” üzerinde sürer.

Kapatılan kimse hakkındaki bütün bilgilerin toplanması –ki bu çok daha önceleri ya da hapishaneden bağımsız başlayan bir süreçtir elbette–, kişilik özelliklerinden en ince ayrıntılarına kadar her şeyin dosyalanması ve arşivlenmesi, kapatılanı kendi özyaşamından, kimliğinden, mahremiyetinden, kıyası tarihinden yoksun bırakarak onu güçsüzleştirir. Kapatılan, onu başkalaştıran, “başkası” yapan yüzünden ve sözünden yoksun bırakılarak, kimliksiz bir nesneye, bir sayıya indirgenmek istenir. Yüz yüze ve sözel bir ilişkinin öznesi değil-

dir artık o; bir “suçlu” olarak nesneleştirilir, bir dosya numarasına (ya da Nazi kamplarındaki dövme) indirgenir. Böyle olunca da insan ve “başkası” olarak farklılığından gelen her türlü gücü ve iktidarı elinden alınır; kapatan kurum her şeyi yapacak güce, iktidara kavuşur, şiddet sahnesi tamamlanır.

Kurum, yoksun bıraktığı “suçlu”nun zamanını ve mekânını –varlığın en temel varoluş tarzlarını– belirleme ve denetleme hakkına sahiptir: Gündelik hayatını örgütlemesine, kurum içindeki yaşamda söz sahibi olmasına izin verilmez, nerede ve nasıl yaşayıp yaşamayacağına kurum karar verir. Bu edilgenliğe mahkûmiyet, günün veya gecenin herhangi bir saatindeki bir baskınla veya bir sevkle oradan oraya sürüklenmek, temel yaşamsal ihtiyaçlardan yoksun bırakılmak gibi “sıradan” uygulamaların hedefi olmaktan öldürülmeye kadar varabilir.

Tesadüfi ya da münferit (iktidarların sıkça başvurdukları bu iki sözcük!) değil, “bilgi dahilinde”, “yönetmeliklere uygun” uygulamaların alanıdır hapishane, her şey kayıtlara geçer: “Hizaya getirici” olma özlemi iç tüzüklerle, kararnamelerle meşrulaştırılmıştır; baskınlar, dayaklar, saldırılar, öldürmeler “bilgi dahilindedir”, operasyonlar fotoğraflanır ya da kamerayla filme alınır. Bu bilgi, resmi yalan olarak dışarıya aktarılır. Kapalı duvarların ardında ne olduğunu kimsenin bilmemesi her şeyin yapılabilmesine imkân tanırken, dışarda olmanın “geçici rahatlığı” içindeki insanların resmi yalanlarla ve güvenlik zırhlarıyla yaşamlarını sürdürmeleri, ara sıra bir haber olarak “cezaevi olayları”nı okumaları veya seyretmeleri sistemin olağan akışı gereğidir.

Mekânı ve süreyi kapatanın belirlediği, bedenın kapatana teslim edildiği bu uygulama, hapishane dışındaki topluma da

açıkça veya zımnen onaylatılmış bir “askıya alınmış haklar düzeni”dir. Gardiyanlar, askerler, polisler, hekimler, din adamları, psikiyatristler, psikologlar ve öğretmenlerden oluşan bir teknisyen kadrosu kapatılanı kuşatır, onu damgalamaya, terbiye etmeye, mahrum bırakmaya, kısacası şiddete maruz bırakmaya çabalar (ölüm her an ihtimal dahilindedir). Cezalandırmanın ekseninde suç ya da ceza yoktur, yalnızca gözdağı ve imha vardır.

Buradaki ilginç nokta, farklı kurumların ve görevlilerinin cezaevi içinde işbirliğine giderek mahkûmun bedenini ve ruhunu bir deney alanı olarak parselleme çabasıdır. Tıp ile hukuk arasındaki ilişki ve işbirliği birçok açıdan ilginçtir. Toplumsal gövdeyi bütün olarak bir teşrih malzemesi şeklinde görüp, adli kapatma ile tıbbi kapatma arasında ayrıma gitmeleri, delilik ve suç kavramlarını birbirlerinin yerine geçişli olarak kullanmaları bir yana, işkencede ya da idamlarda kurumların birlikte varlığı bu parsellemeye örnektir. İdam cezasının infaz “töreni” bu koordinasyonun simgeselliği bakımından daha ilginç bir mizansen sunar: Doktor sanığın “idam edilmesine tıbbi engel olup olmadığını” saptar, din adamı “dini telkin”de bulunur, savcı, yargıç ve avukat “hukuku temsil ederler” ve genellikle “aşağı sınıflar”dan (yani “kirli işlere” uygun olanlardan), örneğin Çingeneler arasından seçilen celtat da infazı gerçekleştirir.

Kapatılmak, kişinin kendi hayatı ve faaliyetleri üzerinde etkisiz olmasıdır. Artık her şeyi belirleyen bir “başkası” vardır (kurumla özdeşleşmiş, kişisiz, yüz­süz teknisyenler ve uzmanlar ordusu). Kapatılma süresinin yanı sıra kapatılma mekânı da belirlenmiş, tecrit rejiminin kapsam ve niteliği saptanmıştır. Zaten daraltılmış gündelik hayat koşullarına ilaveten; zi-

yaret sınırlıdır (ziyaret mekân ve süreleri, görüşülebilecek kişiler de özel şartlara göre düzenlenmiştir); dış dünyadan içeri girebilecek pek az sayıda nesne (giysi, kitap vs.) sansüre ve denetime tabidir; içerde, hücrede bulundurulabilecek eşyalar (yiyecek içecek, mutfak malzemesi, giysi) son derece kısıtlıdır. Elbette bu tecrit rejiminin kendisi de başka yasakların konusu olabilmektedir; dolayısıyla zaten kısıtlı yaşam imkânları çoğu zaman çeşitli bahanelerle tamamen ortadan kaldırılmakta ve kişi boş bir hücrenin ortasında çıırılçıklak kalabilmektedir. Hapishane koşullarında, kapatılanın yaşamı dahil hiçbir kalıcı hakkı yoktur. Her şey iktidarın gaspı altındadır; hak gaspı bir döngü olarak sonsuzca işleyebilir. Kapatılana kalan tek duygu, sürekli tedirginliktir. “Hiçbir şeye şaşırma- mak aralarında en övünülecek erdem sayılırdı,” der Dostoyevski *Ölümler Evinden Anılar*’da.

Baştaki naif sorulara bir an için geri dönersek, bütün bu cezalandırma/kapatma mekanizmalarının ve mantığının suç olarak değerlendirilen fiille artık hiçbir ilişkisinin kalmadığı, suç düşünülerek tasarlanmadığı, başka bir güdünün –sürüleştirmenin, bireyi sindirmenin, yok etmenin– işlediği fark edilecektir. Suç artık unutulmuştur ya da bilincin art bölümlerine gönderilmiştir. Öne çıkan şey, suçlu ve potansiyel suçlu insandır.

İnsanın İnsana Tutsak Edilmesi

ya da “Ben”in ve “Başkası”nın İmhası

Hapishaneye kapatılan insan, önce de belirtildiği gibi, bir mutlaklıkla karşı karşıyadır: Toplumsallığın hiçbir türünde görülmeyen bir kapatılma ve birliktelikle tüm yirmi dört saatleri aynı insanlarla beraber geçirme zorunluluğu başka ya-

şam tarzlarında yoktur. Hapishane dışında, kimse bütün günlerini aynı yerde ve aynı insanlarla geçirmek “zorunda” değildir. Hapishanedeki insanın yaşayacağı mekânı seçme hakkı olmadığı gibi, kimlerle beraber yaşayacağına da karar veremez. Karar “başkaları”na aittir. Kurumla yüz yüze gelmek ve tartışmak, kararları değerlendirmek, hatta değiştirmek olanaksızlığı ve kurumun kadir-i mutlaklığı her türlü kötü şeyin her an olabileceği duygusunu yaratır (bu duygu sık sık gerçeğe dönüşür) ve dolayısıyla herhangi bir mekânda –her şeye rağmen– özel yaşantı oluşturmak da olanaksızlaşır.

İnsanın kendi seçmediği kişilerle sürekli olarak aynı mekânı ve gündelik yaşamını paylaşma zorunluluğu, kapatılanlar arasında da bir tür açık ve zımni şiddetin koşuludur. Hiyerarşik ilişkiler veya kişisel sürtüşmeler bunun en belirgin özelliği- yken (adli mahkûmlar arasında “ağalık” ilişkileri ile siyasi tutsaklar arasındaki hiyerarşik ilişkiler bu duruma örnekler), özel yaşam kurmayı imkânsız kılacak şekilde daraltılmış bir mekâna sıkıştırılmış olmak, insanların “iyi veya kötü” olmalarının ötesinde sadece varlıklarını bile rahatsız edici, şiddet içeren bir durum olarak gündeme getirir. Kapatma, farksızlaştırıcı, tekleştirici, aynılaştırıcı bir işlemdir, ama aynı zamanda farklılıkları da kıskırtıcıdır. Kişisel ilişkilerin en keskin biçimde yaşandığı bu ortamda, hele ki yoksunluk ve zor koşullarında, bencilliğin her türü, hayatta kalma güdüsünden fedakârlığa, nefretten aşka her türlü insani duygu ve durum öne çıkar.

Kapatılan kişi, bir anlamda, insana tutsak edilmiştir (hem gözetleyen/denetleyen insana, hem de yanındaki, o da kapatılmış olan “başkası”na). Süreli veya süresiz olarak aynı insanlarla aynı mekânları paylaşarak yaşama zorunluluğu, kişiliklerin ve yaşantıların bireyselliğini boğduğunda, anonimleş-

meden kaçış isteği, yalnızlığı (insanın kendini gerçekleştirme imkânı olarak yalnızlığı, yoksa hücredeki yalnızlığı değil) asla gerçekleşmeyecek bir özlem haline getirir.

Kapatılmanın bir başka anlamı da edilgenliğe, beklemeye ve ilişkisizliğe tutsaklıktır. Başkalarının belirleniminin yoğunluk ve hız kazandığı bir yaşamdır bu. Kişi olarak, insan olarak yok sayılma, bir dosyaya, sayıya indirgenmekle başlar, itaate çağıran ve kimliksizleştirici, anonimleştirici baskılarla sürer, seçme olanağı sıfırlanır. Giysilerin alınıp “tek tip elbise” giydirilmesi, saçların sıfır numara kesilmesi, şahsi özellik olabilecek her şeyin ortadan kaldırılması, “sıradan bir er”, “bir numara” haline getirilme gibi uygulamaların tümü bu amaca yöneliktir. Bu süreçte yaşam en ufak ayrıntılarına kadar başkalarınca belirlenir. Kurumsal uygulamanın kat kat perdeli, kişisiz niteliği, her an her türlü kötü şeyin olabileceği duygusunu ve tedirginliği sürekli kılar. Bu gerilim, özel yaşantı oluşturma engellerinden biridir ve daraltılmış yaşam seçeneklerinin ördüğü duvarı aşmak imkânsızlaştıkça da zaman akışı rutin bir duygu bırakır. Gelecek kavramının belirsizleşmesi, düşünceleri ve duyguları (pişmanlık ya da övünç biçiminde) geçmişe odaklarken, bugün “mecburen” es geçildiğinden, yaşam ertelenebilir bir şeymiş gibi görülür. İnsan bu yanılsamayla oyalanır, sıradanlaşır. Böylelikle kapatıldığı azami mahrumiyet ve asgari yaşam koşullarındaki bensiz, ötekisiz, cinselliksiz, bilgisiz, iletişimsiz, yaratıcılıktan, eğlenmeden yoksun olan ortama uyarladığı bilinciyle çevrimi tamamlayan insan artık tamamen bu ortamın bir parçası haline gelir. Zaman ölüme doğru işler; yoksunluk koşullarında yapılan her şey ölümü bir adım daha yakınlaştırmaktadır aslında.

Hapishane Ruhu – Hapishane Dili

Hapishane, otorite ilişkisinin hem yönetimle, hem de içerdekiler arasında önem taşıdığı bir kurumdur. Otoriteye eğilimli kişiliklerin ve buna bağlı davranış özelliklerinin (dogmatik, tutucu, ikici) kolayca kendini gösterdiği bir alandır. Burjuva toplumlarının sürüleştirdiği zayıf/güçsüz kişilikler, bu özelliği dengelemek için gruba aidiyete, grubun şiddet kullanma ya da şiddete direnme gücüne sarılırlar, kendilerini ve içinde bulundukları grubu aşırı ve irasyonel biçimde rasyonelleştirir, gerçeklikten kaçır ve sürekli bir düşman yaratarak kendi varlıklarını korumaya çalışırlar. İşte bu tavırlar hapishanelerde yaygın ortak davranış özelliği olarak görülür. Ruhunu teslim etmiş, itaatkâr, onaylayan kişi; ezilmeye ve ezmeye, mahkûm ya da gardiyan olarak suç ve güvenlik toplumunun işleyişine katılmaya hazırdır. Kimi zaman görünürdeki direnişin ardında otoriteye kendini kanıtlayarak işbirliği yolunu açma ya da mevcut otoritenin yerini alma güdüsü yatar.

Hapishaneler toplumun tamamen özel koşullardaki bir karikatürüdür, tahakküm tarzları ve ayrıcalıklarıyla birlikte, toplumun sınıfsal yapısının yeniden üretildiği yerlerdir. Ayrıca, bir altkültür olarak “hapishane kültürü”nden de söz edilebilir. Özellikle adli mahkûm denen kesim arasında görülen bu altkültür, hapishanede yatanların kendine has argosunda, davranış kalıpları ve ilişki tarzlarında görülür. Ranzaların düzenlenişi, örtü ve çarşafarla çevrelerinin kapatılıp süslenmesi, kişiler arası ilişkilerin büyük ölçüde feodal tarzda kurulması, mahkûmlar arası misafirlik kuralları, saygı, dil, volta atma, racon kesme, tespih çekme gibi büyük oranda simgesel ve yananamlarla yüklü kurallarla sayısız ritüel, hapishane ortamında kendi içine kapalı bir şekilde sürer.

Bu kültür bir yanıyla bir cemaat ilişkisi, “mahkûm dayanışması” şeklinde –çoğunlukla da idareye karşı– yaşanırken, diğer yanıyla da (nereden bakıldığına bağlı olarak) bir ahlaka ya da ahlaksızlığa dayalı ve güç üzerinde kurulu bir hiyerarşide ifade bulur. Bu hiyerarşinin tepesinde çoğu zaman cezaevi idaresi ve gardiyanlarla da ilişki içinde olan, para ya da bilek gücüne sahip olanların mafyatik ağları ya da daha geleneksel anlamda kabadayılık, ağalık ilişkileri; aşağıda ise yoksul, zayıf, “dayısız” olanlar, tacize, aşağılanmaya maruz kalan “sübyan”lar ve en alt basamakta yer alarak hapishanedeki gündelik yaşamın “pis işler”iyle uğraşan “ayakçı”lar bulunur. Nispeten iyi koşullarda hapis yatan zenginler ile genellikle genç, yetişkin ve yoksul erkeklerin ilişki ve çelişkilerinin yaşandığı bu mekânda suç da meşruluk bularak yeniden-üretilir: idare-ağalık-ayakçılık ilişkileri içinde uyuşturucu, cinsel taciz, pedofili ve tecavüz ağları örgütlenmiştir. Cezaevi idaresi de mahkûmlar arası hiyerarşiyi, içerdeki disiplinin ve denetimin bir aracı olarak görüp destekler; çünkü idarenin şiddeti süreklilikten yoksun olabilirken mahkûmlar arası şiddet daha kalıcı ve etkili olur.

“Ezginlik” genelde yoksul mahkûmu niteleyen haldir. Bu kişiler el sanatlarıyla, ahşap işleri, tespih, boncuk, maket gibi boş vakit değerlendirme uğraşlarıyla “zaman öldürür”, yaptıklarını dışarı gönderir, mektup yazar, mektup ve ziyaretçi bekler. Hapishanelerin “Adem Baba”ları ile Nazi kamplarının “Müslüman”ları açısından içerisi ile dışarı arasında pek fark yoktur, hayatlarında sanki hiçbir değişiklik olmaz, hiçbir şey yapılmaz, “bitkisel” bir hayat sürdürülür.

Toplumsallaştırmanın Şiddeti

Hapishanede şiddet küfürle, bağırıp çağırımlarla, itip kakmalar, zor kullanmalar, dayaklar, falakalar ve hatta ölümlerle başlamaz. Kapatılmanın ta kendisidir şiddet: Bina, beton duvarlar, demir kapılar, parmaklıklar, kilitler, hücreler, özel görevliler; beden, zaman ve mekân üzerinde tasarruf yetkisi... Hapishane, toplumsal sistemden gelip sisteme, yani ait olduğu yere giden ve geri dönen şiddetin uğrak yeridir; yoğunlaştığı, biriktiği, toplandığı havuzdur. Dolayısıyla, sistem kadar, toplum kadar rasyonel ve “masum” olan hapishane başlı başına bir şiddet kurumudur. Şiddet hem kapatılana yöneliktir, hem de (henüz) kapatılmamış olanlara, yani topluma yöneliktir.

Hapishane, içerdiği bu şiddet ve saçmalık olgusuyla birlikte varlığını sürdürüyorsa, toplumun normalleştirme mekanizmalarının kaçınılmaz bir sonucu ve aracı olduğu içindir. Bir toplumsallaştırma, sürüleştirmeye yeridir öncelikle: Tecrit ederek ve gözetleyerek hem ıslah eder, hem de suça teşvik eder. Hapishane, sistemin sürmesi için, kurumların işleyişi için, gündelik yaşam derdi içinde yok olmayı, “köşe dönmeyi” tek zihniyet biçimi haline getirmek için ve de baskı aygıtlarının sürekliliği ve kalıcılığı için gereklidir. İnsanları atomize etmekten, dayanışma ve ortaklaşma, ortak davranma duygusunu yok etmekten başka bir şey olmayan toplumsallaştırma, başka şeylerin yanı sıra, hapishanenin “ıslah edici” –gözdağı ve imha– hedefiyle de gerçekleşir. Dolayısıyla mevcut toplumsal örgü ile hapishanenin bir arada olması arasında hiçbir çelişki yoktur, tersine bir uyum, aidiyet ve ayniyet hali söz konusudur. Hapishanenin ıslah ediciliği suça teşvikinde yatar. Toplumun –devletin, makro ve mikro iktidarların, kitlenin– içselleştirdiği zihniyetlerin ve şahsiyetlerin, suçu baş ta-

cı eden, şiddeti, otoriteyi ve tahakkümü benimseyen, paraya ve sopaya tapan (ırkçı, şoven, faşist) zihniyet ve şahsiyetler olduğu düşünülürse, modern zamanların modern hapishanesinin de tüm diğer kurumlar kadar “günahkâr” olduğu, onlar kadar “ıslah edici” ve “topluma kazandırıcı” olduğu görülecektir.

“İslah etme”, “topluma kazandırma” ifadelerinin yanı sıra “tretman” ifadesine de Türk Ceza Yasası’nda sık rastlanır. Keza hapishane terimi de yerini “ceza infaz kurumları”na, gardiyan “infaz memuru”na bırakmakta, böylece toplumsal bellek temizlenmekte, modernleştirilmekte, tarihi olan sözcükler yerini teknik, tarihsiz, klinik ve nötr terimlere bırakmaktadır. Tıbbi bir terim olan ve tedavi anlamına gelen “tretman”ın burada kullanımı anlamlıdır. Kendini sağlıklı olarak gören yasa koyucunun –yani devletin– “hasta” olarak nitelendiği birey üzerinde “tedavi” uygulama yetkisini kendinde görüyor olması ve bu “tedavi”nin reçetesini, yöntemlerini de kendi tekelinde tutması, tahakkümün ve şiddetin açık ifadesidir. (Genel anlamıyla devletin tarihi de –tıbbi terimlerle– bir öjenizm tarihidir: ırkçılık, milliyetçilik, faşizm.) Peki, “tedavi” işe yaramakta mıdır? Kabaca yaradığı söylenebilir. Mevcut toplumsal sistemin paraya ve şiddete tapınmayı ve bu tapınmanın değerlerini yücelttiği düşünülürse, hapishane de bu değerler sistemini yeniden-üreten, hem de bunu başarıyla yapan bir kurumdur. Bireyi imha etmek, devletin ve kurumların sürekliliği için temel önemdedir.

Hapishanenin saçmalığı hem insana (koğuş) hem insansızlığa (hücre) mahkûm etmesindedir. İnsana ve insansızlığa mahkûm olmak, kişiyi (kalabalığın daimi varlığı dolayısıyla) bireysel yaratıcılığından ve (tecridin daimi varlığı dolayısıyla) toplumsal yaratıcılığından mahrum eder.

Suç, iktidar hiyerarşisinin tepesinden aşağıya doğru örgütlenirken “insan” kapatılıyor; yalnızca hapishaneye değil, toplumsallığın her alanına. Ve kapatılmanın gözle görülmeyen, incelikli, muğlak süreci başlıyor: Ölüm hep var, delilik de uzakta değil. Öznenin dışlandığı bu çağda içerdeki –ve dışardaki– ise kendine yol arıyor; kapatılmanın olmadığı, saçmalığın yalnızca insan varlığıyla sınırlı kaldığı bir hayata...

9

Mekân, Bellek ve İmgelem

Hapishane sistemi ve işleyişi içindeki “Kapatılan İnsan” pasif bir şey ya da nesne değildir. İnsanın muğlak direngen ve değiştirici hali en itaatkâr kişilerde bile bu itaatin aldığı biçimle, farklılıkla kendini gösterir. Efendi karşısında secdeye kapanırken osuran köle misali, itaatin ya a teslimiyetin ardında gizlenen benliğin tezahürleri de çok çeşitli olabilir. Hele ki direniş, iktidarın öznesizleşme çağrısına karşı yeni bir özne olarak kendini kurma çabası varsa eğer bunun sistem için taşıdığı sonuçları öngörmek mümkün olmayabilir. Adaletsizliğe, aşağılanmaya, baskının her çeşidine isyan, dayanışma, hatta intikam duygusu, sonuç olarak insan soyuna aidiyeti öne sürmektir. Kişinin insan olarak varlığının yok sayıldığı, dolayısıyla kendi gözünde tartışma konusu edildiği noktada, biyolojik düzeyde bile olsa insanlığa aidiyet talebi ya da çılgılığı, beraberinde “Bunlar da mı insan?” (Primo Levi) sorusunu getirir.

Bellekte ve imgelemde sürer hayat: ilki geçmişe dönük, ikincisi geleceğe. Birlikte işlerler yine de. İmgesellik neredeyse sürecin bütününe damgasını vurur: Anı, hayal ve hülya iç içe geçerek karmaşık bir bütün oluşturur. Romantizm, baskın unsurdur. İdealize edilen bir geçmiş ile gelecek hayalleri –“dışarı çıkınca yapılacaklar”– arasına sıkışan kişi, çoğu zaman gelecekteki düş bozumunun da tohumunu ekmiş olur. İçerisinin, büyük oranda dışarıdaki gerçek toplumsal yaşamdan farklı gündelik yaşamının (başta, iktisadın, çalışmanın ve parayla ilişkinin yokluğu) yarattığı yanılsama, çoğunlukla da yolculuklar, kitaplar, dostluklar ve aşklar üzerine kurulu hayallerin dışarda çözülmesi, kişinin gündelik hayat derdi içindeki dışardaki varlığına bir anlam biçmemesini de beraberinde getirir. İçerideki hayatın özlenmesi, geriye dönme arzuları, amaçsız ve değersiz –tüketici– yaşantılar, büyük oranda içeride kurulan hayallerle dış gerçeklik çatışmasının sonucudur: cemaat dağılmıştır, kişi kendini aynada gördüğü gibi değildir, hayatta kalmanın gerekleri başkalaşmıştır.

Diğer yandan, içerisi, daraltılmışlığı ve sürenin uzunluğu ölçüsünde daha somut hayal ve yaratıcılıkların yatağı da olabilir. Tarihsel olarak bakıldığında, birçok düşünür ve yazarın yolu –siyasal iktidarlarla yaşanan sorunlar nedeniyle– hapishaneden geçtiği gibi, hapishanede yazar olan ya da kitapla ilişkiye giren, oradayken yazan –çıkınca yazmayan– da çok kişi vardır. Hapishanede yazmak hem hapishane üzerine hem de dışarı üzerine, başka hayatlar üzerine yazmak olabilmektedir. Örneğin Türkiye’de adı hapishaneyle özdeşleşmiş yazar ve şairler (Nazım Hikmet, Kemal Tahir, Orhan Kemal), adı şair ve yazarlarla özdeşleşmiş hapishaneler (Sinop, Sultanahmet) vardır. Keza, dünya edebiyatında hapishane anlatımlarının (Dostoyevski’nin *Ölümler Evinden Anılar*’ı, Oscar Wilde’nin *Rea-*

ding Zindanı Baladı) yanısıra Jean Genet gibi hapishane çıkışlı yazarlara da rastlanır.

Türkiye’deki anlatı geleneğine bakıldığında, mitolojiden tasavvufa, divan edebiyatından halk edebiyatına uzanan çizgi de kapatılmanın, hapsin alegorik ve metaforik anlamlar taşıdığı görülür. İnsanın yeryüzüne hapsedilmesinden, “sürülmesinden,” egemenlerin, zorbaların zindana kapattığı asilere, âşıklara uzanan zengin bir edebiyat, sürgün, esaret, zindan, mahpus, mahrumiyet kavramlarını şiir, destan, masal, mesel tarzlarında bol bol kullanmıştır.

Hapishane imgelemde, metafor düzeyinde yeraltıyla –zindan–, dolayısıyla karanlıkla özdeş görülür, dışarı ise göz kamaştırıcı, hatta belki de kör edicidir (içeride kurulan hayalin gözünden kör edicidir). Keza zindanın nesneleri, unsurları da metaforik anlamlar edinmiştir (kelepçe, bağ, zincir, pranga, yafta, demir parmaklık). Ahmet Arif şiiri bu anlam ve yananlam ilişkilerinin unutulmaz bir örneği olarak bilinir). Bu imgelemde yoğun (hatta zıt) duygusalıklar yaşanır: gurbet-ayrılık duygusu; haberleşme-ziyaret arzusu; hastalık-ölüm endişesi; düş-hayal zenginliği; vefasızlıktan şikayet ve yalnızlık duygusu; yoksunluk; geçmeyen zaman; zorluklara tahammül ve çile; hapishaneyi kuranlara beddua; öfke, nefret.

Bütün bu imgelerle örülen kolektif bellek ve toplumsal imgelemde hapishane “kötü”, hapse düşense “iyi” ya da en azından “masum” ve “kader kurbanı”dır veyahut “düşünceleri” yüzünden oradadır. İslah kavramıyla örtüştürülen, hatta ütöpik anlamlar yüklenen hapishane, paradoksal olarak daima “kötü” görülmüştür; koşulları daima berbattır, insanlıkdışıdır; oradakiler, orada olması gereken kişiler değildir. Edebiyat ve türküler hep bunu işler. Kolektif bilinçdışının uzun sü-

re –kapitalizmin yerleşmesine dek– paganların kahramanlık mitosundan etkilendiği, devlet ve düzen güçlerine karşı eşkıyaları, isyancıları, haydutları içten içe desteklediği, şarkılara, türküllere, edebiyata hep yansımış bir temadır. Dolayısıyla halkın bilinçdışı asker, kolluk kuvveti, jandarma ya da vergi toplayıcısı gibi düzeni temsil edenlerdenise, muhalif kahramanlara daha yakın olmuştur. “Devrimciler” daha yakın döneme dek birer efsane, mitoloji unsuru olarak görülmüştür. Ancak son dönem neo-liberal ideolojilerle birlikte kahraman mitosuna da devleti ve düzeni olumlayan, onun yetmediği yerde takviye eden Amerikan tipi birey ya da mafya-çete üyesiyle, hatta ırkçı, milliyetçi tipile özdeşleşmiştir. Popüler kültürde bu türden “vatan-millet” edebiyatının devletleşme-uluslaşma süreçleriyle bağlantılı olduğu elbette gerçektir. Ancak Türkiye’de 12 Eylül 1980 darbesi ve sonrasında ortaya çıkan durum kısmi bir farklılık da içermektedir: Devletin kullandığı ancak hapse de attığı “ülkücü” kesimle birlikte, keza “Susurluk Olayı”yla ortaya çıkmış ilişkilerle birlikte, devletle ilişkisi “sorunlu” olsa da devlet uğruna kan döken, gerektiğinde hapis yatan, “kadri” sonradan anlaşılan “tip” popüler kültürde yerini almıştır. Dolayısıyla, kimi zaman devlete-karşı kimi zaman devlet-adına hapse giren “kahraman” mitosuna hapishaneyi hâlâ “yiğit yatağı” olarak gören ve kötüleyen halk kültüründe sürmektedir.

Siyasal muhalifler ve devrimciler açısından ise “içerisi” bir anlamda pratikten kopuş alanıdır. Sürdürülen bir mücadeleden istek ve irade dışı kesintiye uğraması, ama böyle bir kesinti yokmuş gibi davranılması sonucunda hapishane gerek çeşitli mücadelelerin (hak talepleri ya da dışarıdaki mücadeleye

destek) alanı haline getirilir, gerekse de grupsal ve kişisel bir “eğitim” alanı olarak görülür. Ancak aslolan şey daha ziyade düşünümsel bir süreçtir: grupsal yapılar bu süreci engelleyici güdülenimler getirirler de, grubu, özellikle mitleri, başkalarını ve kendini değerlendirmek kişisel açıdan kaçınılmaz olur. Genellikle “yenilgi”, “yıkım”, “bozgun”, “hayalkırıklığı” –farklı düzeylerde– hissedilir. Düşünüm sürecin de yol aldıkça, dünyayı değiştirme özlemindeki kişiliklerin kendi yalın gerçekleriyle, ihtiraslarıyla yüzleşmelerine de sık rastlanır.

Yine de bir hayalin yeşermesine, hatta kimi zaman kolektif hayallerin kurulmasına imkân tanıyan bir mekân olma özelliğini korur hapishane. “Hayal” hapishanedeki kişi ve grubun temel faaliyeti ve ayakta kalma koşuludur: Bir yandan “yaşamamış şeyler”e –bireysellik, özgürlük, cinsellik– diğer yandan “soyut idea”lara duyulan özlem. Ama hapishanede yoğun işkence ve baskı koşullarında yaşayan devrimcilerin önemli bir bölümünün, bu sürecin ardından hayalden kopup “rasyonelleştikleri” de bir gerçektir: İktidar ve zor karşısında tamamen sıradanlaşma, politikaya ve topluma ilgisizlik; kendi geçmişi üzerinde düşünmeme –mümkünse unutmaya çabalamama–; bencil ve değersiz hayatlar kurmak ya da mikro-iktidar ağları tarzında cemaatler örgütleyerek iktidara özenme, pay kapma çabası; ahlaki yozluk, geçmişin kahramanlık menkıbelerinin çıkar amaçlı kullanımı, “yaşamamış yıllar” ve “biz eskiyiz biliriz” edebiyatı; “aslına rücu”...

Hapishane Duyguları ve Travma

Hapishanenin, bu istisnai ve uç yaşam deneyiminin kişiyi başkalaştırıcı etkisini bir tür “eğitim” olarak görebiliriz: yalnızlığın ve sabrın eğiticiğinin yanı sıra, hapishanenin sosyalliği, farklı kültür ve sosyo-ekonomik ortamlardan gelenleri

buluşturması, bir arada yaşamak zorunda bırakması (komün yaşamı), yoksunluklara, hatta baskı ve eziyete ortak maruz kalış (ya da kimi durumlarda ortak direniş) eğitici olur. Diğer yandan, koğuş yaşamlarında herkesin farklı hikâyeleriyle, farklı coğrafya ve iklimlerden getirdikleriyle bir aradalığı da ister istemez öğreticidir. “Askerlik anıları” gibi “hapishane anıları” da –daha ender rastlanmakla birlikte– dönüp dönüp aktarılan anılardandır. “Hapishane topluluğu” bir tür “kayıp cemaat” ve yitirilmiş bütünlük duygusuyla algılanarak romantikçe yorumlanır: oradaki ilişkiler, kişiler idealleştirilir, cemaatin varlık tarzı, komün yaşantıları, lider kültü yüceltilir. Bu idealleştirmenin içerde ya da dışarıda çöküşü ise kişisel bir “facia” halini alabilir.

Hapisteki kişi için yazı aniden önem kazanır. Dışarıda belki de eline hiç kalem almamış kişiler mektup yazmaya, hatta mektuptan şiire, öyküye geçmeye başlar. Mektup, çoğu zaman ıstırapın ve tahammülün simgesi olarak görülür ve içerdeki insanın “her şeye karşı” hayatla kurduğu ilişkinin kanıtı olarak yazılır. Şairane ve idealistçe ibarelerle dolu olan mektup duygulara çağrı yapar; içerdeki dirayetini, gücünü gösterirken, dışardakinden de hayranlığa dek uzanan duygular beklenir. Keza mektup ve iletişim bireysel bir ilişkinin de kapısını aralar; anonimlikten ve nicellikten çıkış, kendi varlığının altını çizme, vurgulama yoludur mektup.

Hapishane bir algı nesnesi olarak oradadır ve “içeri(de)-varlık”ın kişisel tarihine, ahlak anlayışına, siyasal tercihinine göre bu algı değişir: ceza mekânı, sabır mekânı, zorbalık mekânı, direnme mekânı, uzlaşma-teslimiyet mekânı.... Mekâ-

nın ve mekânda bulunanların adı da bu algıyla birlikte değişir çoğu kez (cezaevi, mahpushane, kodes, dam, duvar, zindan; mahpus, mahkûm, tutsak, esir, içerdeki, damdaki). Hapishanenin algı nesnesi olması, zaman içinde kendini ilişkiye ve bilincin yönelimine sunuyor olmasıyla ilintilidir. İçinden geçilip gidilen kurumların aksine, kışla, yatılı okul gibi içinde kalınan yerlerin özelliğidir bu. Böylelikle hapishane de “şeyleşir”, bir nesne olarak ele alınır ve mahkûm-hapishane ilişkisi “şeyler arası” ilişki olur. Hapishanenin kişi üzerindeki ilk etkisi, bir tür benlik yarılmasıdır, kişi kendi kendini seyreder, “şeyleşir”, şeyleşen yanını seyreder. Aşırı zor koşullarda kişinin geliştirdiği bir tür savunma mekanizması olarak benliğin bir bölümü öne çıkarken, kişi “asıl bölümünü” saklı tuttuğuna inanır. Geri çekilme ile tinsel ve düşsel bir hayata kaçış başlar. Hapishanenin dayattığı anonim kimlik ile kültürel (siyasal, dinsel, ideolojik) ve/veya sınıfsal kimlik çatışır. Hayata kalmak giderek başlı başına önem taşırken, ruhsal, kültürel yapı da kemikleşir. Dolayısıyla teslimiyet ile direniş arasındaki çizgi iyice geçirgenleşir. Direnişin galebe çalması kişiliğin kendini ifade etmesinde yeni kapılar açarken (bu kapıdan yeni iktidar ilişkileri de girebilir elbette), uyum (itaat ve “emirlerin” yerine getirilmesi) robotlaşmayı, ruhsal ölümlü, ilgisizliği, tepkisizliği, en ilksel evrelere dek geri çekilmeyi beraberinde getirir, entelektüel yetiler yitirilir. Böylesi aşırı durumlar, ileriki yıllarda hatırlamama, acıların yerini fantezilerle doldurma gibi çeşitli savunma mekanizmalarını harekete geçirir. Otoriteyi içselleştirenler, otorite kurumuyla özdeşleşmeyi, “düzen” ve “nizam” sağlamayı (hatta kendi yoldaşlarını ihbar edip işkence yapmayı) rahatlıkla kabullenirler. “Şeyler arası” ilişki süreci tamamlanmış olur.

Bu travma durumunun hapishane-sonrasına da taşan etkileri görülür. Yaşamöyküsünden kopmuş olmak değersizlik duygusunu güçlendirmiş, mantıksal düşünme biçimlerinin yokluğu kişiyi boşlukta bırakmıştır. Ölüm, ruhsal yıkım, yalnızlık ve “arta kalma”nın verdiği suçluluk duygusu bütün bunlarla beraber gelir. Başka bir duygu ise, yaşananlardan, yapılan işkencelerden sonra artık insanlara, insanlığa güven duymamak, umut yitimi, entelektüel olarak kendini boşlukta, hiçlikte hissetmektir. “Felaketten arta kalan” olma, “başkalarından farklı olma” duygusu, dış dünyada normal ilişki sürdürmenin engeli olmakta, alkol bağımlılığı sıkça ortaya çıkmaktadır. Çoğu zaman “dışarı” da anlam yitimine uğrar; kişinin içerdeyken iyice büzüldüğü imgelemde öyle yoğun bir yaşantı olarak yaşanmıştır ki hiçbir gerçekliğin denk düşme ihtimali kalmamışcasına tüketilmiştir. Keza, içerdeki direniş koşullarında edinilen kimlik ve yaşantı biçimlerini yitirme ihtimali de bir tepkiye, dışarı çıkmama isteğine dönüşebilir. Dışarının, hiçbir şey olmamışcasına, kalındığı yerden sürdürülmeye çalışılmasındaki anormallik de sonradan “sapmalara” gebe olabilir. Hapishanelerde devlet terörünü yaşamış olan kişinin kendi benliğini artık tamamen ortaya koyabilmesi pek ender rastlanır bir durumdur. Yüzeysel ilişkiler içinde yok olma tercih edilirken, kişi iyice kendine kapanır, yeniden örselelenmek için duygularını, heyecanlarını gizler, dış dünyaya karşı bir “sözde-benlik” sergiler.

Yaygın olarak görülen mağduriyet duygusu, hem başkalarını sömürmeye açık hem de sistem içinde yer bulmaya imkân tanıyan bir durum olarak etik açıdan “çirkin”dir. Kendini mağdur göstermektense yaşantıları içselleştirmek, dışallaştırmanın daha yaratıcı ve özgün kanallarını, insanı aşağılamayan yollarını buldurabilir. Uç-deneyimler, nasıl yaşanmış

olursa olsun (direniş ya da itaat), sonuçta kişinin ancak örselelenerek içinden geçtiği koşullardır. Yine de bu durumdan çıkışı sağlayacak bir “benlik-algısı” bulunabilir: Öncelikle, hapishanenin “uç-deneyim” özelliğini, buradaki acı ve ıstırapı abartmamak, hayatın özündeki trajediyle, başka insanların tamamen başka koşullarda yaşadıklarıyla koşutluk kurmaya açık olmak önem taşır. Sonuçta hayatta ne bir “acı-ölçer” vardır, ne de “acı hiyerarşisi.” “İstirap çekmiş olma”nın, hele ki “insanlık”, “sınıf” gibi kendilikler adına bunları yaşamış olmanın bir özellik, kimlik olarak görülmesi, ayrıcalık ve saygı talep edilmesi, olsa olsa dindarlara özgü bir tutum, mevcut toplumsal ilişkilerle örtüşen bir hiyerarşi talebi olabilir, yoksa devrimcilikle, muhalif olmakla ilişkilendirilemez. Yaşamak, her koşulda, insan tekinin hayatla girdiği bir angajmandır; burada –iktisadi ve araçsal aklın vaazına karşın– “kâr-zarar” hesabına yer olamaz (hayat ve doğa olumsaldır), ne “zarar” a ağıt yakılır ne de “acı gösterisi” yapılır. Herkesin acısı, herkesin hayatla ilişkisi tekil ve tekilliği içinde indirgenemez ve tümeldir; herkes her an “ya hep ya hiç” şeklinde davranır; yaşamayı kabullenmek, risk almaktır. Dolayısıyla bu acının ya da yaşantıların kişiler arasında hiyerarşi vesilesi olacak bir önemi yoktur; önemli olan bu acı ve yaşantıların nasıl yaşandığı, nasıl düşünömselleştirildiğidir. Kişinin kendi yaşantısından çıkardıkları, “yeni” hayatında ve toplumsallığında geçmiş yaşantısını dönüştürücü olarak kullanma gücü, “şimdi ve burada” muhalif ve radikal olabilme potansiyelidir önemli olan...

10

Bir Şerh: Yetmişli ve Seksenli Yıllarda
Devrimci Mücadele ve
Hapishane Anlatılarına Dair

Hapishanenin daraltılmış ve kısıtlanmış mekânı geniş bir düşünüm alanı açar. Kuruma sinmiş şiddet, “içeri(de)-varlık”ın “burada ve şimdi” yaşıyor olmasını, bedeninin ihtiyaç ve sınırları içinde hareket etmesini engellemez. Yalnızlık, hücrede olmak, “birlikte-varlık”ın bir hali yine de: nesnelerle, “kendi”yle birlikte, bir ilişki. Varlık da birlikte; tüm olumsuzluk ekleriyle: “-siz”, “-sız” ama “birlikte”, “var” çünkü; dışarıda, ötede “var” olana yönelmiş bilinç “var” zihinde, nesnelerle ilişkide, ölümü öteleyen varlıkta. Dilde değil ama. Dildeki simgeselliğin berisinde hep bir artık kalır, “artık-varlık”, “artık-an”, öznel yaşantının, öznel zamanın aktarılamaz “artığı”.

Bu kitabın bir anı olmadığını ama anıların da önem taşıdığını başta belirtmiştik. Nitekim bu türden fazlasıyla anlatının yazılıp yayımlandığı, keza dünya tarihindeki hapishane ve toplama kampı deneyimlerine dair de Türkçe’de epey literatür bulunduğu dikkate alınırsa, bunlar üzerinde durmak soruna başka bir açılım getirebilir.

Özellikle Türkiye’nin 60’lı yılları, gençlik hareketleri ve sonrasının sözlü ya da yazılı anılar halinde gazetelerde tefrikalaşmaya kadar vardığı, bir tür iç boşalmasına uğradığı, depolitize edildiği, genel geçer bir “iyi, güzel insanlar” edebiyatına, “yaşasalardı şimdi nerede olurlardı...” hamasetine kadar getirildiği ortadadır. Yaşayanlar kendi mevcut konumlarını ve şu anki fikirlerini meşrulaştırma aracı olarak “artık yaşamayanlar” a ve “o güzel

günler”e sarılırlar; düzen tarafından “hoş görülme”, “bağışlanma” arzusunun ayrıntıları somutlaşır bu tür yazılarda. Çünkü artık ellili yaşlarına gelmiş (ya da geçmiş), iyi kötü sistemle sorunlarını çözmüş, çoğu tuzukuru bir kuşağın da kendini meşrulaştırmasının, “gençlik hayallerini” yasallaştırmasının, en azından kendini daha iyi hissetmesinin, bilinçdışındaki aşağılık kompleksinden kurtulmasının yolu olabilmıştır anılar (yıllarca bu aşağılık kompleks aşılandı; düzen, “80 sonrasında ideolojik saldırıya geçtiğinde “terörist, katil” imlerini sonuna dek kullandı; “80 öncesini anlatan metinler, romanlar devrimcilerin ne kadar “hayattan kopuk” ve “katı” olduğunu herkesin yüzüne vurdu; ama sonra bir Özal dönemi geldi ve “köşe dönme”nin ne kadar kolay olduğu, “eski solcular”ın da isterlerse köşeyi dönebilecekleri, sistemce benimsenebilecekleri gösterildi).

Elbette yalnızca Türkiye’de yaşanmış bir süreç değil bu. 68 kuşağının Avrupa’daki tarihi, Latin Amerika’daki devrimci kuşakların anlatıları, “dağılan devrim hayalleri” ile sistemin maddi-manevi saldırıları arasında kalmış kişilerin savrulmalarının hikâyeleriyle, özellikle devletin ideolojik aygıtlarına, medyaya doğru yaşanmış “beyin göçü” hikâyeleriyle dolu.

Neredeyse çocukluklarından ilk gençliklerine ve orta yaşlarına kadar belli bir ideolojik biçimleniş, tavır alış ve reddi taşıyan, taşıdığını iddia eden insanların büyük bölümünün sonradan (örgütsel yapıların dağıldığı, ha-

pishaneden çıkıldığı bir dönemde) düzenle bu kadar kolay uyusabilmiş olmaları, çoğunun düzenden pay alıyor olması, politikaya girişenlerin yaşanmış olan her şeyin üzerine bir sünger çekerek “nerede kalmıştık” mantığıyla devam etme istekleri... Bütün bunlar insana tuhaf gelebilir. Banka soymanın erdemine inanan bir kuşağın banka kurmanın erdemine inanıyor hale gelmesindeki “hikmet” ve “sır” nedir?

Murat Belge Edebiyat Üstüne Yazılar’ında, 12 Mart üstüne romanlarda (ve şiirde) devrimciliğin bir tür “masumiyet” ve “gençlik” hali olarak, T.C.’nin varlık koşulu-na uygun bir çizgide yaşanmış gösterildiğini, bu durumun sonradan “provokasyoncular” yüzünden “karanlık” bir hal aldığına vurgu yapıldığını belirtir. Yine bu edebiyatta işkence de “aslında” olmayan suçlara “olmayan” suçluların aranmasıydı! Soyut bir “hümanizma” adına devrimcilerden yana olan bir edebiyat vardı ortada. Nitekim, ‘71’in -ya da ‘68’in- bugün aldığı hal de tıpatıp bu soyut hümanizmayla uyum içindedir. Oysa Belge’nin ısrarla belirttiği nokta, sistem açısından, düzen açısından ya da T.C.’nin varlık nedeni açısından devrimcilerin varlığının ve eylemlerinin fiilen “suç” kapsamında olduğudur. Bu vurgu önemlidir: İşkence ve katliam sistem açısından zaruri ve rasyonel ise, o zaman sorun ya da soru niçin işkence yapıyorsun ya da niçin katlediyorsun olmaktan çıkar ve kendine başka bir meşruiyet çizmiş, düzene isyan etmiş (bunu stratejik ve taktik formülasyon-

larla dile getirmiş, buna uygun örgütlenmiş, mevzilenmiş, hayatını tasarlamış) kişi ve grupların varoluş gerekçelerine -tahrif etmeden, olduğu haliyle- katılıp katılmamakta düğümlenir. Bu “suç”u üstlenip üstlenmemekte, bunu bir tür “gurur” vesilesi yapıp yapmamakta, sonraki hayatında buna ne gibi bir yer verdiğine dikkat etmekte odaklanır sorun. Ve işkencenin niteliği de gerçeğine kavuşur: Kimi bilinmeyenleri öğrenmeye çalışan -işi bu olan, bu işi yapmakla görevli- kurum ve kişilerin rasyonel, mantıklı, planlı ve programlı edimleri ile bu bilgiyi vermemeye çalışan, bu bilgiyi vermemeyi “görev” bilen grup ve kişilerin edimleri arasındaki karşılıklı bir ilişki/çatışma durumudur ki, direnme, çözülme, ihanet gibi olgular da bu “somut” insanlık durumu içinde gerçek anlamını bulur. Yani, yıkılmak istenen ve yerine başkasının geçirilmeye çalışıldığı bir düzen, bu düzeninin savunucusu, koruyucusu kurum ve kişiler ile bu düzeni yok etmek isteyen, bunun araçlarına sahip olmak isteyen kurum ve kişiler arasındaki bir mücadele, ancak bu “yok etme” mantığının gerekleriyle (ideolojik, kültürel, politik ve askeri gerekleriyle) yaşanabilir ve büyük ölçüde de hemen her yerde (sokakta, şubede, hapishanede) böyle yaşanmıştır. Bunu hafifseyerek, önemsizleştirmeye çalışarak ya da yaşanmamış varsayarak göstermek, sistemle örtüşen, uzlaşan bir “eski solculuk” türünün bu “masumiyet” lafzına fazlasıyla sarılmasıyla ilintilidir.

12 Eylül 1980’li yıllarda görülen “hapishane edebiya-

tı” ve çevresinde şekillenen halkada da benzer bir temaya rastlanmıştır. Bir tür çocukluk haline, yaşanmamış yıllara vurgu yapan, (sanki hayatta nelerin ne zaman yaşanacağına dair bir sıralama varmış gibi; sanki bu sıralamayı kesintiye uğratan tek ya da en önemli olgu hapishaneymiş gibi) yaşamadıklarının acısını hem kendi taşıyan hem de toplumun, “dışardakiler”in boyuna borç bırakan bir anlayış görülür. “Anne”ye seslenen, onun şefkatine, yardımına çağrı yapan, kendi çaresizliğine başka çıkış bulamayan bir tarz, “baba”nın -devletin- öfkesini anneye şikayet eden, bu öfke karşısında biraz şaşkın bir çocukluk ya da süregelen “erkek çocuk ergenliği” yaşatan bu anlatı, belki de rock müziğinin “asi çocuklar”ının ya da tangodaki “bıçkın delikanlı”nın toplumdan/babadan zor gördükçe anneye seslenişini bu topraklarda yansılamaktaydı. Bu “çocuk”, geçmişine döndüğünde de yanlışlardan, karikatürlerden, baskılanmalardan başka pek bir şey göremiyordu. Bu “12 Eylül edebiyatı”nın gelişmemesi, hapishanenin nesnel ortamından çıkınca sönmesi de bu kendi içine kapalı, susturulmuş hale tepki gösteren “yetişkin olamama” durumundan çıkıp başka gerçeklere, başka hayatlara açılmamanın, başkalarının başka zaman ve mekânlardaki acılarına erişememenin, kısacası, bir anlamda, olgunlaşmadan ölmenin işareti olarak görülebilir. Aradan bunca zaman geçtikten sonra artık benzer bir anlatı dilinin kurulmaması da bu kapalı döngünün ifadesi olmalıdır.

Yine bu dönemin anlatısında görülen “baskı-şiddet”in öteki yüzü, bireyin ezilmiş, aşağılanmış olmasıdır. Ancak böyle bir durumun dışına çıkarak bakıldığında, insan tekinin sistem karşısında, kurum karşısında, yığın karşısında hep yaşadığı, hep maruz kaldığı bir olgudur bu. Dolayısıyla ne tekil bir olağandışılık olarak görülüp abartılmalı ne de bu durum altında ezilmelidir kişi. Bireyin devasa çarklar karşısında ezildiği nokta (ki bu “normal yaşam”ın iş dünyası, fabrikaları, maden ocakları, ailesi, kışlası, okulu olabileceği gibi, daha “anormal” bir örnek olarak tımarhanesi de olabilirdi) edebiyat açısından, yazı açısından trajikliğin, derinliğin başladığı noktadır. Bu noktadaki birey, kendisiyle, yaşadıklarıyla amansız bir hesaplaşmaya girer, bunu sonuna kadar yaşar ve bu süreçten başka bir şey olarak çıkar.. altında da kalsa, ezilse de, sonuçta, bir tür başkalaşım -olumlu ya da olumsuz- bu birey için kaçınılmazdır. 12 Eylül hapishaneleri süreci ise genelde böyle bir trajik dönüşümle yaşanmamıştır. Birey ezilmiştir, yok sayılmıştır, ama kendisi de bu ezilmeyi, yok sayılmayı içten içe kabullenip yüzeyde yok sayarak ucuzuna kaçmış, bunları yaşanmamış, kendini ezilmemiş görmeye ve göstermeye çabalararak, yaşadıklarını unutmaya, unutamıyorsa çarpıtmaya, kendince bir “üst-ben” kurmaya çalışmıştır. “Direniş”, “kahramanlık” edebiyatıyla bu “üst-ben” bir “kolektif bilinç” halini almış, ağıt ile epik arasında, “masumiyet” ile “kahramanlık” arasında gidip gelerek, kimi zaman bu iki türü kaynaştırarak, başkalığa, tümele eriş-

meyi sağlayacak şey ıskalanmış, trajik boyut (hayatın kendisi kadar trajik olan boyut) yok edilmiştir. Dolayısıyla, ne tek tek kişiler düzeyinde ne de ortak bir bilinç ifadesi olabilecek yazı düzeyinde gerçek hesaplaşmalar görülmemiş, “içeri”den “dışarı”ya çoğunlukla yumuşak geçiş yapılmıştır. “12 Eylül hapishaneleri”nden bir türlü çıkılamamış, her şeyi “12 Eylül”le açıklamak, o tarihi bir milat (“Mutlak Kötülük”) olarak görmek bir kuşağın egemen zihniyeti olmuştur. Oysa “tarih daima çağdaşımızdır, yani politiktir” (Gramsci); tarihi, geçmişi anılatırmak, müzeleştirmek, politik dönemlerin metaforlaşmasına izin vermek galiplerin ekmeğine yağ sürmek olur. “Mağlup”un “mağdur”a, “kurban”a dönüşümü, şimdiki zamanın ve politik alanın terk edilmesi demektir.

11

Geçmiş Zaman Kipi Olarak Hapishane:
Anımsama ve Anlatma

12 Eylül 1980 cuntasının üzerinden geçen yaklaşık otuz yıl, Diyarbakır Cezaevi'nde, Mamak'ta, Metris'te ve diğer askeri cezaevlerinde yaşatılan şiddeti, bu şiddete maruz bırakılanların belleğinden çeşitli nedenlerle silmiş, bastırmış olsa da bu belleğin izini sürenler hep oldu; çünkü şiddet kültürünün artan hızla egemen olmasıyla birlikte “geçmiş zaman”ın kolektif bellekteki, toplumsal ilişki ve yaşantılardaki izleri de kalıncılaşp, kireçleşti.

Şiddeti hep anımsarken anlatamamak bu kireç tutmanın, is bağlamanın önemli bir etkeni olmalıdır (Freud'un “baca temizliği” şarttır belki de). İnsanın yaşamış olduklarını, yaşadıklarını dile getirme yönündeki çabalarının hep eksik kalacağını, kaldığını fark etmesi, farz etmesi ve kendi anlatımında ya da karşısındakinin anlayışında yetersizlik duygusu önem taşır. Şiddetin ve işkencenin karmaşık, bütünsel atmosferi ve mizansenini karşısında, bütün duyuların, seslerin, kokuların, görüntülerin işin içinde olduğu bu ortam karşısında

“anlatı” (ister yazıyla, ister görsel ya da işitsel yoldan olsun) eksik kalacak, anlatılamayan ise hep bir “fazlalık” olarak tortulaşacaktır.

Şiddetin her türüne en ufak hücrelerine kadar alışmış, alıştırılmış bir toplumda, 1980’li yılların hapishane deneyimi, işkence yöntemleri, işkencenin nedeni ve niçini ya da diyelim “Hayata Dönüş Operasyonu”, önemsiz, gelip geçici rastlanan türde olmaktan, böyle görülmekten kurtulamayacakken, anlatmak neye yarar? Kime, ne anlatılacaktır? İktidarlar hep işkencecilerle birlikte yükselirken, onlar alkışlanırken, işkence yapmanın, lağım suyu içirmenin, dışkı yedirmenin insandışılığı, aşağılıklığı üzerinde kimse durmayacaktır.

İşkenceci tipolojisi dünya çapında merak ve ilgi çeken bir konu olurken, özellikle de Nazilerle ve toplama kamplarıyla birlikte “kapatılma” boyutunu da içerecek şekilde üzerinde düşünülen bir konu olurken, örneğin bir işkencecinin “normal” yaşantısı, ilişkileri irdelenir, sıradan insanları işkenceci haline getiren maddi ve psikolojik süreçler üzerinde, otoriter ve itaatkâr insan özellikleri üzerinde durulurken, burada, Türkiye’de, işkence ve hapishane üzerine düşünsel çabalar teşhir ve protestonun pek de ötesine geçememiştir. İşkenceyi, hapishaneyi yaşayanlar bir yana, örneğin işkencenin kitlesel olarak uygulandığı askeri cezaevlerinde bir dönem askerlik yapmış hemen hemen herkes bu sistematik işkenceye bulaşmışken, bu kesimden, “sıradan insanlar”dan da tek bir ses çıkmaması, nasıl bir kurumsal ve rasyonel mekanizmanın insanları, gündelik hayatlarını, bilinçlerini ve ruhlarını şekillendirip esir aldığını anlamak bakımından ilginç olmalıdır. Bu nedenle, askeri ve bürokratik hiyerarşideki konumları ve “görevleri” gereği şiddet kullanıp uygulayanları bir yana, şiddeti yaygınlaştıran ve uygulayan yığınların, “sıradan insanla-

rın”, yoksulların kan ve linç arzusu da bu rasyonellik içindeki yerine yerleştirilmelidir.

Anlatılamazı Anlatmanın Yolları Üzerine

İşkence, hapishanenin önemli bir unsuru. Ama hapishane, işkencesiz de (yani dışkı yedirilmezken, coplanmazken, dövülmezken de) işkence.

Sessiz Ölüm, Beyaz Ölüm adlarıyla bilinen tecrit hücreleri üzerine Avrupa ve Amerika’daki tanıklıkları sergileyen Hüseyin Karabey’in *Sessiz Ölüm* adlı video filmi ve filmin ana metni, tecridin ve hücrenin tüm boyutlarını ayrıntılı olarak sergilerken ortaya çok çarpıcı bir nokta çıkıyor. Söyleşilere katılmış olan ve hemen hemen hepsi de uzun yıllar (onlu, yirmili yıllar) bu hücrelerde kalmış siyasi mahkûmlar (Alman Kızıl Ordu, İRA, ETA, İtalyan Kızıl Tugaylar üyeleri) neredeyse ortak bir duyguyla şunu söylüyorlar: “Bu yaşananlar anlatılamaz!”

İlk bakışta belki de insana beylik gibi gelen bu ifade biraz düşünüldüğünde korkunçlaşmakta; çünkü yıllarca sürmüş olan bir yaşantıdır sözü edilen, yıllarca ve yıllarca yaşanmış olan bir durum, bir gerçeklik var ortada ve bu anlatılamaz! Her gün, her saat, her dakika, her saniye yaşanan (olayın dehşet verici boyutunu belki biraz daha anlaşılır kılmak için tekrarlayalım), ertesi gün ve daha ertesi gün ve daha ertesi günler, haftalar, aylar ve yıllar, her gün, her saat, her dakika, her saniye, tekrar ve tekrar yaşanan; sestem, sözden, görüntüden muaf olarak yaşanan, tek başına yaşanan, dünyadan, başka yer ve zamanlardan, tanıdık ve tanımadık insanlardan, hayvanlardan, bitkilerden, olaylardan ve eşyalardan muaf olarak yaşanan, Öteki’nden muaf olarak yaşanan, bir süre sonra, kişinin kendi kolundan, bacağından, kafasından, düşüncelerinin

den de muaf olarak yaşadığı, Kendi'nden muaf olarak yaşadığı yalnızca yaşadığı bir hal anlatılamaz!

“Kafanda patlama oluyor duygusu (kafatasının yırtılacağı, patlayacağı duygusu).

Omurliliğin beyine itilme duygusu.

Beynin tıpkı kurutulmuş meyve gibi buruşuyor olduğu duygusu.

Sürekli kendini gergin hisseme (sanki uzaktan kumandayla yönlendiriliyorsun).

Yüreğini vücudundan işeyerek atma duygusu, sanki suyu tutamıyorsun.

...

Kulakta bir gürleme, dövülüyorsun duygusuyla uyanıyorsun.

Sarkık bir şekilde hareket ettiğin duygusu.

Vakumun içinde olma duygusu, sanki kurşunun içine kapatılmışsın.

Daha sonra: Şok. Kafana sanki demir levha düşmüş” (Ulrike Marie Meinhof'un mektubundan).

Dehşet, orada olunduğu an başlıyor. Orası; ilişkisiz, kendi içine kapalı, dışarıya ulaşılamayan, ama dışardakinin (görevlinin!) gerek gördüğünde (gözetlemek için, şiddet uygulamak için) ulaşabileceği bir mekân. Mekân-olmayan bir mekân; çünkü insan için, yaşam için tasarlanmış bir mekân başka yerlere açılımlarıyla, kendini başka mekânlar içinde konumlandırışıyla, ilişkileriyle de mekân olur. Kapalı, kapatılmış bir mekân, çıkışsız bir mekân –tabut gibi– ancak yok olmanın yeridir.

Zaman da zaman değil orada. Kendi yörüngesi etrafında dönen, döndükçe hızlanan, hızlandıkça başdöndüren, ancak uykuya ve yeniden uykuya kaçtıran, hiçbir şey yapmazken, yalnızca akışıyla yoran zaman, artık tamamen nesnel bir ölçü olan zaman: Günlerin bile değil, belki ancak ayların geçişi fark edilir.

Ve insan, orada, duyularını yitirir. Ve insan, hâlâ, orada, insan. “Ama içerde maruz kaldığımız ‘infaz’ın gerçekleşmesi aslında. Yani içinizin çözülmesi söz konusu –maddelerin asitte çözülmeleri gibi–, direnmeye yoğunlaşmakla bu süreç yavaşlatılır, ancak etkileri tamamen ortadan kaldırılamaz.” (aynı mektuptan)

Sonra, aradan onlu, yirmili yıllar geçtikten sonra, oradan çıktıktan sonra, dışarda, dışardaki hayata bir yerlerden katılmaya çalışırken, anlatılamaz olanı anlatma çabası da eklenir yaşananlara, anlatılamaz olanı kâbuslardan sözcüklere, sözcüklerden eylemlere dökme çabası. Ruhbilimci Viktor Frankl, uzun yıllar kaldığı Auschwitz toplama kampında, arkadaşları ile “bir gün bu kamplardan kurtulacak olurlarsa, anılarını yazmama kararı aldıklarını, çünkü toplama kampı koşullarını ‘dışardakilere’ anlatmanın mümkün olamayacağını, içerde yatanların ise gerçek durumu tüm ayrıntılarıyla bildiklerini, bu nedenle de yeniden bu konuları irdelemenin gereksiz olduğu kararını aldıklarını,” yazmıştır.

Zamansızlığın ve Mekânsızlığın Bilinçdışı

İnsanlar yaşadıkları mekânlarla ilişki kurup, oraları canlı birer organizma gibi tahayyül edip başkalarına da aktarmanın, bu mekânların hissettirdiklerini, değişimlerini dile getirmenin yollarını bulmuşlardır hep. Hapishane de –ne yazık ki!– insan tasarımı mekânlardan biri olarak, böyle bir uğraşın konusu olmuştur. Ama hapishanede yazmış kişilerin sayısına oranla hapishane üzerine yazmış olanlar pek azdır. Daha doğrusu, hapishanede sürdürülen hayatın, hapishanede yatan birbirinden farklı insanların hayat hikâyelerinin aktarımına çok rastlansa da, hapishanenin hapishane olarak, mekân olarak insanla ilişkisi sanki pek o kadar irdelenmemiştir. Bunun çeşitli nedenleri vardır kuşkusuz. Ama bu nedenlerin başında mekâna sinmiş olan şiddet, mekânın ilişkisizliği, insanın oradaki varlığına anlam biçememesi, kendini ketlemesi geliyor olmalı; bir anlamda yok sayılan bir mekân ve zaman dilimi olarak, bilinçdışına atılan bir yaşantı olarak da görülebilir hapishanede geçirilen süre.

Hapishane, koğuş bir yana; hücre hali, tam tecrit hücresi, izolasyon hücresi bambaşka. En fazla dillendirilmesi gereken bir mekân olarak dilsizlikle bu denli alışveriş içinde olması, bir türlü tam karşılığın bulunamaması, dile geldiğinde beklenen etkiyi yaratamıyor olması tuhaf. Ya da, hücreyi tasarlamış ve insana layık görmüş rasyonel aklın, bu aklı hizmetine almış iktidar sistemlerinin bu dilsizliği de öngörmüş olduğunu düşünürsek, durum daha da dehşet kazanır. Ama gerçek bu olmalı: İnsanın duyularından yoksun kalacak kerteye varması ancak böyle bir dilsizlikle tamamen örtüşür.

İzolasyon sistemi, imgelem alanını da elinden almıştır insanın, şiirin alanına da nüfuz etmiştir. Bir Guantanamo fotoğra-

fı canlanıyor gözümüzün önünde. Kulaklar kulaklıklarla kapatılmış, gözler bantlı, ağız gaz maskesinin içinde, eller bağlı: işitme, görme, dokunma duyusundan muaf bırakılmış insan. Sesin yokluğu, konuşamama, dokunamama; duyusuzluk deneyimi; bir tür lobotomi...

Dilsizlik, yankı bulamamak, insanın kendini fanus içindeymiş gibi hissetmesi, çılgılığının kendi içinde patlaması. Bütün bunlar an be an yaşanmış o gerçeği daha da büyütür yalnızca. Dehşeti yaşamış olanın bilinçdışından, yaşamamış olanların, yaşama ihtimali olanların bilinçdışına doğru belli belirsizilmekler atılır ve kolektif, anonim bir bellek, bir rüya iklimi de doğmuş olur böylece.

Hücre kâbusu, yüzyılımızın bellek ve bilinçdışı yaşantısındaki, başka kâbusların yanında, onları geride bırakarak, layık olduğu yeri almış olmalı. Biz yirminci yüzyıl insanlarının toplumsal bilinçdışında en çok iz bırakmış şeylerin başında muhtemelen kurumlar gelmekte. Bilinçdışı çözümlemelerinde rüyaların önem taşıdığı düşünülürse, kâbusların, genel anlamda herkesin içinden geçtiği kurumlar olan okullar, kırsallar, devlet daireleri ile daha az sayıda insanı ilgilendirdiği düşünülebilecek hapishane, tımarhane gibi kapalı ortamları zemin aldığı varsayılabilir. Kurumu, kişisiz, soğuk eziciliğiyle iliklerimizde hissederiz; başımıza neler geleceğini bilemeyiz, kuralları yerine getirememekten korkarız; başarısızlık, eksik ritüeller yüreğimizi daraltır; sınavlar, unutulmuş, kaçırılan sınavlar, sonradan fark edilen telafisi imkansız yanlışlar, bağlanamayan postallar, iliklenemeyen düğmeler, bir türlü dışına çıkılamayan alanlar. İnsanın iradesinden, isteğinden bağımsız, bir yerlere doğru (itaate, pişmanlığa) sürüklenmesi, çıkışsız bir kuyunun diplerine çekiliyor olduğunu fark

edip çaresiz kalması ve hiçbir şeye muktedir olamamasında ki dehşet, sıçrayarak uyanılan bir rüyanın rüya olduğunun anlaşılmasıyla bitebilir; olsa olsa gün boyu etkisini sürdürür. Ama, uyanıldığında da devam eden bu kâbus, işte bu hücrenin ta kendisidir ve gerçekten çıkışsızdır. O zaman bilinçdışının gerçekliği, maddileşmiş hali dehşet verir insana, kanı donar.

Neyse ki, ne iyi ki, insanın direnen, itaat etmeyen, karşı koyan bir hali de var. İmkânsız, imkânsız görüneni başaran bir hal. Onlarca yıl tecrit hücresinde kapatıldıktan sonra çıkarken, “devlet yenildi, ben kazandım!” diyebilen bir birey, insan varlığının kurumlara, şiddete ve baskıya rağmen ayakta kalabilmesinden, tüm bu kurumları, şiddeti ve baskıyı yaratmış rasyonel aklın temellerinde yatan bireyin zaferinden başka nedir ki? Yirmi iki buçuk yıl tecrit koşullarında kalmış olan RAF’ın kurucu kadrolarından Irmgard Möller’in çıktığında söylediği ilk söz tarihteki yerini almıştır kuşkusuz: “Bu, devlet ile bizim aramızda süren bir savaştı. Bu savaşı ben kazandım.” (Cümlelerin “biz” ile başlayıp “ben” ile bitmesi de son derece önemli bir vurgu.) İnsanı kitlesellikten, sürülükten, tektip ve tekbeyinli olmaktan kurtaran başka bir aklın ve ruhun; boyun eğmiş yığınların ve hayatı hafife alan, gününü gün eden, her şeyi ironiyle karşılayabilen tuzukuru sınıf ideolojilerinin ötesindeki bir aklın ve ruhun; insana dair hâlâ umut besleyebileceksek, yönümüzü bulmamızı sağlayacak bir aklın ve ruhun simgesi bu.

Sessiz Yazı

Konuşmak ve/veya susmak, hapishane sonrasının temel sorunlarından biri olarak karşımıza çıkar: Anlatılsa da anlaşılmayacağı, ancak yaşayanlar arasındaki bir şifre-dille anlaşıl-

labileceği duygusundan anlatmak istememeye, unutmaya ve unutturmaya dek uzanan bir dil sorunudur bu.

Auschwitz’den “arta kalanlar” yazıyı ve sözü anlamsız bulmuşlardır, çünkü nihilizmin batağından sağ çıkabildikten sonra artık her şeyi yaşayabilecek durumdadır insan. İster akıntının içinde olsun ister dışında, çoktan ölmüş olduğunu, yaşayan ve hatta coşku duyan kendini seyrettiğini bir tek kendi bilir. Ama yazı, yine de ortaya çıkar.

Travma yazısı, boşluğu ve hiçliği görüş. “Olay”dan söz bile etmemek belki, ya da söz edilecekse yalın, sıradanlaştırılmış bir dille anlatmak ve birden çarpıcılışmak ya da tekrar susmak. Travma yazısı, suskunluğa yakındır. Travma, toplama kamplarından hapishanelere kadar uzanabilir; ama gündelik hayatın içinde de vardır travma ve şiddetin çeşitli biçimleri: ailede, okulda, iş yerinde, sokakta...

Dehşet, empati kurulamaz insanlık durumlarından biridir. Kendimizi işkence gören birinin yerine koyamayız, işkence sırasını bekleyen birinin, öldürülmeyi bekleyen birinin, kurşuna dizilen birinin, hapisteki, hücredeki birinin yerine koyamayız; çünkü böylesi durumlardan sağ çıkan kişi, yalnızca hayal etmeye çalışıp da başaramadığımız tek “bir an”ı değil, bu an ve anların bütünü, bu bütünün kendi bedeni üzerindeki karmaşık etkisini ömür boyu hep yaşayacak ve yaşatacak kişidir. Dolayısıyla ne empati mümkündür ne de böyle bir sınır-durumu deneyimlemek. O kişinin yaşantısıyla imgesel ortaklıklar kurmak, onun yerine geçmek imkânsızdır. Bu durum, hem yaşanan deneyin aktarılamazlığına, imkânsızlığına, hem de başka insanlarla ortaklığın çöküşüne işaretler, insana inancın mutlak yitimidir. İnsan soyuna aidiyet bir anlamda “ötekini imgeleyebilme” gücüdür ve bu imgelemen yaralan-

ması, sakatlanması, ortaklığı yok edicidir: “imkânsız”. Bu ke-sinti, kopukluk dili etkiler, bilginin yordam ve yaklaşımlarını etkiler, düşünceyi sıkıntıya sokar, dehşeti egemen kılar, “ne-densizlik ve niçinsizlik” egemen olur, söz ortadan kalkar. İn-san, bütün olarak insanlık, şeyleşir. Görülmemesi gerekeni görmenin, duyulmaması gerekeni duymanın, yaşanmaması gerekeni yaşamamanın, şaşkın, sabit, donup kalmış halidir artık insanlık.

“Sen ne biliyorsun ki...” Duras’ın *Hiroşima Sevgilim* adlı kitabında Fransız kadın ile Japon erkek arasındaki –Hiroşima üzerine– laytmotif budur. Ötekinin, yaşamayanın bilemeye-ceği görüntüler, anlatılamaz olanlar, operasyonlar dolayısıyla sık tekrarlanabilecek bir “sen hiçbir şey bilmiyorsun...” sözü. Fransız kadın Hiroşima’yı elbette ki duymuştur, üzerine çok şey okumuştur ama “yaşamamıştır.” Diğer yandan da Japon erkek, Nazi işgali ve direniş yıllarını –Alman askerleriyle ya-tan kadınların saçlarının usturaya vurulup teşhir edildiğini– elbette duymuştur, üzerine çok şey okumuştur ama “yaşama-mıştır.” Her yaşantı, her acı tekildir, değiş tokuş edilemez ve tümeldir.

Dehşetin, travmanın, insanı insan kılan bir yanı da var el-bette. Yoklukta ve yoksunlukta kendini daha bütün, daha “kendi” hissederek insan. Şiddeti ve acı çekmeyi yüceltmek için değil elbette; ama şiddet ortamlarını ve acıyı yaşayanların de-neyim ve hayat algılarından çıkabilecek anlamlı bir sonuç, as-gari koşullarda yaşamamanın erdemi olabilir. “Mutsuzluğun yoksunlukta değil, fazlalıkta olduğu”nu anlar, deneyimler Tolstoy’un *Savaş ve Barış*’ının Piyer’i.

Yoksunların ve yoksulların hakkını savunmak, onların

“fazlalıklara sahip olması”, “aşırı dolu” olmasını talep etmek olduğu sürece aynı sömürücü ve faşizan döngü yinelenec-ktir. “Fazlalıkları olan” ve “fazla” olanlara karşı çıkmak, onlar adına da, dünyayı yaşanılır ve mutlu kılmak demektir. Fela-ket ânında (doğayla ya da toplumla; vahşetle yüz yüze, karşı karşıya gelen insan) kendine kavuşur; kendi muğlaklığına. Kimliklerinden ve rollerinden kurtulmuştur, içgüdüselidir ya da kültürün ta kendisidir. Felaket ne “iyi”leştirir ne de “kö-tü”leştirir; başka durumlarda “iyi” ve “kötü” olmayı seçen in-sanı seçimsiz bırakır, mecbur kılar. Dostoyevski’nin *Ölümler Evinden Anılar*’ında bir sigara izmariti peşinde alçalan, aşağı-lanan insanların Auswichtz’de ölümün çıplak gerçeği kar-sısında bile çıkarın ve “hayatta kalma”nın peşinde koşan, ölü-lerin altın dişlerini söken insanına dek; ya da Direnen, Başkal-dıran İnsan, *ecce homo*.

12

Bitirirken: Hapishane ve Yazı

İnsanın yersizyurtsuzlaşmasından yazının yersizyurtsuzlaşmasına. Yazı nerede yazılır? Örneğin Felluce'de, bombaların ve kurşunların ortasında, arasında, yazı? Tarih boyunca kuşatılmış şehirlerde yazı? Gündelik akışın bozulduğu, kesintiye uğradığı, kuşatma altındaki yerlerde yazı? Bir polis operasyonunun adım adım daraltılan çemberi içinde ya da bir hapishanede baskın öncesi, diyelim “Hayata Dönüş Operasyonu” sırasında yazı, olabilir mi?...

Neden önce yazı anlamsızlaşır? Yoksa her şey zaten anlamsızlaştığı için midir sıranın yazıya da gelmesi?

Kuşatılmış bir şehirden sağ kalan, bir hapishane operasyonundan sağ çıkan kişi ne yapar? Çıldırmamak için yazar mı, yoksa bir daha kâğıdı kalemi almaz mı eline? Dışarda kalanın tanıklığı mıdır içerde kalıp da anlatamayanın anlatamadığını dile getiren, yoksa içerde kalıp da anlatamayanın sustukları ve kekeledikleri midir asıl anlatılan? Peki öteki kimdir, içerde kalan mı, dışarda olan mı? Öteki, tanınan, bilinen, yüzü

görülmüş olan mıdır, yoksa ve özellikle hiç tanınmayan, meçhul olan mı? Öteki kim, düşman mı? Sağ kalan; kimsesi kalmamışsa, yeri yurdu kalmamışsa, gidebileceği, yeniden başlayabileceği bir hayatı kalmamışsa ne yapar? Zaman nasıl akar? Uykudan ve kâbuslardan nasıl sığınır uykusuzluğa ya da bir uykudan diğerine nasıl fırlatıp atar kendini? Geri dönen; toplama kampından, hapishaneden gelen; döneceği bir yer varsa, yanına döneceği kimse varsa, ne yapar, birbirlerinin yüzüne nasıl bakarlar, gündelik hayatın neresine atılır tekrarın ve devamın ilmekleri?

Yazı, bir sınırdadır; hayatın ve ölümün ötesi değil, arada bir yerde, ölümden kurtulmuş, kaçmış, ama hayattan da?

Dünya tarihi zorlandıkça, insan kendini zorda, zor altında hissettikçe yazı da zorlanıyor, bocalıyor; yazan kendini sınırda, arada bir yerde ve hudutlar ötesinde, yersiz ve yurtsuz hissediyor. Neden? Tarih ve politikayla bunca yakın ilişki kurması yazının, aradaki mesafenin giderek iyice açılmış olmasıyla, hayatın şiddeti dehşete vardıkça hep bir güvenlik sınırının berisinde (ötede: yazı-içinde) yazıyor olmakla ilintili olmasın sakın?

Dehşetin ve olağandışının en iyi ifadesi, en görünür hali sıradanlık ve olağanlıkta oysa: Yığın yığın saçlar, boyalı koca-man harflerle sahiplerinin adları yazılmış valizler, gözlükler, protezler, ayakkabılar. Auschwitz ve Müze olmuş Auschwitz. Zaman yapacağını yapmış, o saçları beyazlatmış, sarartmıştır, ayakkabıların hepsi artık aynı renktir. Bombalanmış, yakılmış bir hapishane koğuşu (bir pazar yeri ya da Madımak Otel, yahut Kahramanmaraş, Çorum, Gazi Mahallesi); üst baş parçalanmış, yanmaya devam eden, aniden dışarı fırlamış, kan içindeki insanlar, cesetler, ceset-insanlar, karnı deşilen hamile kadınlar, gözleri oyulan ihtiyarlar. İnsanın en sıradan, gün-

delik hali; ve bu halin bozulması, şekil ve biçim değiştirmesi, içinin dışa çıkması, kirli çamaşırların, kanın, iç organların; bir ayakkabı teki ya da bir gözlük, camı kırık, yerde.

Bir Bibliyografya Denemesi

Bu kitabın en önemli bibliyografik kaynağı, girişte de belirtildiği gibi, otobiyografik bir öge olarak “hapishane yaşantısı” olmuştur. Bu yaşantının kaynaklık ettiği çeşitli dergi ve gazete yazılarını yayımlanma tarihlerine göre şöyle sıralayabirim:

- “Tutsaklık ve Kapatılma / Cezaevi (Bir Söylem-yıkım denemesi)”, *Damar*, sayı 6, Eylül 1991;
- “Bir Hapishaneden”, *Cumhuriyet*, 20 Eylül 1991;
- “Şiddet Kapatılma İle Başlar”, *Cumhuriyet Dergi*, 21 Ocak 1996, sayı 513;
- “Örnek Bir Şiddet Mekânı: Hapishane”, *Cogito*, sayı 6-7, Kış-Bahar 1996;
- “Kapatılma ve Şiddet: Hapishane”, *İskenderiye Yazıları*, sayı 18, Haziran-Temmuz 1998;
- “Hapishanesiz Bir Toplum İçin, Hapishane Üzerine Notlar”, *Efendisizler*, 15 Haziran 1999;

- “Cezalandırma Aracı Olarak Kapatma ve Hapishane”; *Politika ve Hukuk*, sayı. 1, sonbahar 2000;
- “Kapatılmanın Anlamı ve Anlamsızlığı Üzerine”, *Varlık*, Ekim 2000;
- “Hapishane Üzerine Çeşitlemeler”, *Birikim*, sayı 172, Ağustos 2003.

Bu metinlerden ikisini ve yayımlanmamış bir başka yazımı, gerek hapishanede yazılmış olmaları gerekse de o koşulların ve dönemin “ruhu”nu yansıtmaları bakımından kitabın sonuna olduğu gibi ekledim.

Çevirilerini yapmış olduğum Michel Foucault’nun altı ciltlik *Seçme Yazılar*’ı (Ayrıntı Yayınları), keza Foucault’nun hapishaneler konusundaki militan tavrı bu kitaba sinmiş genel havada inkâr edilemez bir yer işgal etmektedir.

Türkçede *Zorunlu Eğitime Hayır!* (Ayrıntı Yayınları) kitabıyla tanınan Catherina Baker aynı zamanda dünyadaki hapishane karşıtı hareketin de önünde yer almaktadır. *Pourquoi faudrait-il punir? Sur l’abolition du système pénal* (Niçin Cezalandırmak Gerekıyor? Ceza Sisteminin İlgaı Üzerine) adlı eseri konunun klasik manifestolarındandır. (<http://abolition.prisons.free.fr>)

Çevirisini yaptığım Ahmet Othmani’nın *Hapishaneden Çıkış, Dünyadaki Cezaevi Sistemlerinde Reform Mücadelesi* (Metis Yay., 2003) de bu eserde önemli katkısı olmuş metinlerdendir. Tunus cezaevlerinde uzun yıllar hapis yatmış, daha sonra da Uluslararası Ceza Sistemi Reform Örgütü çerçevesinde cezaevlerinde reform projeleri örgütlemiş olan ve bir trafik kazasında yaşamını yitirdiğini

öğrendiğim Othamani’nin aktivist kişiliğini de burada anmalıyım.

Serol Teber’in *Toplama Kampı Sendromu, Ruhun Ölümü* (Sorun Yayınları, 1993) adlı metni de hem bu konuda Almanca külliyyatın doğal olarak ne kadar geniş ve Türkçede ne kadar cılız olduğunu göstermesi bakımından, hem de aktarımlarını kendi gözlemlerimle karşılaştırma imkânı sunması bakımından çok önemli olmuştur. Ayrıca, çevirisini yaptığım Annette Wieviorka’nın *60 Yıl Sonra Auschwitz*’i (İletişim Yayınları, 2006), Primo Levi’nin ve Jorge Semprun’un kitapları, Robert Antelme’in *L’Espece humain* (Gallimard) [İnsan Soyul] adlı eseri yine toplama kampı ve hapishane olgusu etrafındaki düşüncelerime katkı ve destek sağlamış metinlerdir.

Hüseyin Karabey’in *Sessiz Ölüm, Avrupalı Siyasi Mahkûmlar Hücreyi Anlatıyor* (Metis Yayınları, 2002) kitabı ve kısa filmi ile yine Metis yayınlarından Ruşen Çakır’ın çevirisiyle çıkmış olan Anne Steiner’in *Kızıl Ordu Fraksiyonu, Avrupa’da Gerilla Mücadelesi* adlı kitap, hapishane ve izolasyon hücreleri deneyimine bakış açımda iz bırakmış eserlerdendir.

Kitabevi Yayınları’nın Emine Gürsoy Naskali ile Hilal Oytun Altun’un editörlüğünde çıkarttığı *Hapishane Kitabı*’nı (2005) da Türkçede hapishane üzerine yapılmış derli toplu ender çalışmalardan biri olarak anmak gerekir. Bu kitabı okurken benim için ilginç olan bir nokta, kitapta yer alan “Hapishaneler, Sorunlar ve Çözüm Arayışları” adlı makalenin yazarı olan Polis Akademisi Başkan Yardımcısı Doç. Dr. Halil İbrahim Bahar’ın tüm metnini büyük oranda Michel Foucault’ya dayandırarak kurmuş olmasıydı. Foucault’nun görüşlerini derslerinde dinleyen ve öğrenen bu polisleri hayal ettim!

Aytekin Yılmaz'ın İletişim Yayınları'ndan çıkan *İçimizdeki Hapishane, Labirentin Sonu* adlı kitabı da (2003) hapishanelerdeki sol örgüt ilişkilerini hatırlatması, ayrıntılandırması açısından önem taşıdı.

Adalet üzerine görüşlerimin şekillenmesinde ise Alain Badiou'nun Türkçede çıkmış her iki kitabının (*Etik: Kötülük Kavrayışı Üzerine Bir Deneme*, çeviren Tuncay Birkan, Metis Yayınları, 2004; *Sonsuz Düşünce*, çeviren Işık Ergüden-Tuncay Birkan, Metis Yayınları, 2006) ve Miguel Benasayag'ın görüşlerinin (*Che Guevara, Mitten İnsana İnsandan Mite*, çeviren Işık Ergüden, Versus Yayınları, 2007) önemli katkısı olmuştur.

Son olarak, bu kitabın taslaklarını okuyan ve eleştirilerde bulunan Zarife Biliz ile Tuncay Birkan'ın ayırdıkları zaman ve enerji olmasaydı kitaba bu halini verememiş olacaktım.

Hepsine teşekkür borçluyum...

Bir Hapishaneden..,

İnsanlar pazar günlerini dışarda nasıl geçirir; bunu, uzak yıllarda kalmış anılarımdan, bir de yazılı kâğıtlardan –gazeteler, dergiler, mektuplar...– biliyorum. Bildiğim, hatırladığım doğrusa eğer, sessizlik ve dinginlik aranır böylesi günlerde. Ama ailecek kapanılan evin gürültüsü, ya da gidilen bir gezinti-eğlenti yerindeki taşkınlık, bu arayışın hüsrânını akşama doğru bir iç sıkıntısıyla belli eder.

Düşündüğüm gibiye her şey, ve siz bir türlü bulamadığınız sessizliği aramaktan bıktıysanız, öneririm, bu pazarınızı bir hapishanede geçirin –tercihen özel tip olsun... Yalnızlığınızı ve düşlerinizi de beraberinde getirin ama, ihtiyacınız olur!

Önerimi kabul ettiyseniz, gelin, örneğin bizim hapishaneye, girin içeri –bunu nasıl yaparsınız bilmiyorum– ve hemen kuytu bir köşeye çekilin. Aradığınız sessizliği hissedeceksiniz: Mırıltılarla, sayıklamalarla, iç konuşmalarla, sessiz haykırışlarla...

Burdakiler, bir cüzzam kolonisi gibi ordan oraya taşınıp durduklarından, aralarına katılan insan sayısı aralarından ayrılanlardan az olduğundan, birbirlerine anlatabilecekleri şeyler, yaşayanın kim olduğu artık bilinmeyen, neredeyse anonimleşmiş bir geçmişten geldiğinden... burda, dönüp dolaşıp gidilebilecek tek yer herkesin kendi ranzasıdır, burda herkes sadece kendi içine yolculuk yapabilir.

Cumartesileri, görüş günleri, büyük bir ciddiyet ve özenle kurulu yaşantıların arasına beklenmedikliğiyle girer (beklenmiştir oysa; gelenin geleceği en ince ayrıntılarına kadar düşünülmüş, konuşulacak her şey kafada binlerce kez dolandırılmış, ve muhtemelen bu yüzden, kimse bir türlü kendisi olmadan, şaşkınlık ve suskunlukla yaşanmıştır görüş), ve gecelerin, herkes kendisiyle başbaşaiken, yaşantı karşısında mesafeli, arada kalmış, uykudaymış gibi varken, görüş anındaki her sözcük müthiş bir ağırlıkla yinelenmeye başlar... ve pazar sabahları geç kalır, cumartesi sarhoşlukları pazara sarkar. Pazar günleri pas geçilir burda, herkes yaşamına bir günlük sus işareti koyar: Mırıltılar, sayıklamalar, iç konuşmalar, sessiz haykırışlar yoktur artık.

Aradığınız böyle, cismi ve yoğunluğu olan bir sessizlik değil miydi? Bakın etrafınıza! Ortalıkta dolaşan kimse yoktur. Bu güneşli, sıcak pazar gününde herkes ranzasının en karanlık köşesine çekilmiştir, güneşi görmemek için; ve lambasını yakmıştır, gün ışığını tamamen unutmak için. Orda ne yaptıklarını merak ederseniz, söyleyeyim, sevgilisini düşler herkes –burda sevgililer vardır, burda sevgililer yoktur, burda sevgililer olsa da olmasa da hayalidir... İlginizi çeker mi bilmem, insanlar sadece Paris'te başka aşklar yaşamazlar. Hapishanede, Paris'teki başka aşkları düşleyerek başka aşklar yaşarlar pazarları.

Ve bu yaz günü, o ranzadakiler, havanın hep bulutlu ve yağmurlu geçmesi için –madem kendileri içerdedir– dua ederler içlerinden, ve örneğin, böyle güzel bir günde Paris sokaklarında piyasa yapan mini etekli bir güzelin üzerine yağın yağmurdan... ve ille de kendi sevgililerinin yaşadığı kentlere yağın yağmurdan sorumlu olmayı seve seve kabul ederler.

Belki önerim hoşunuza gitmedi, ya da gitti de, bu yaz sıcaklığında o ranza kuytuluklarında isim ne, diye düşündünüz. Olabilir. Yine de aklınızın bir köşesinde kalsın... Az kaldı unuttuyordum, eğer güzel bir genç kızsanız –bütün genç kızlar güzeldir– ve bu pazar günü evinizden çıkmak hiç içinizden gelmiyorsa, pencerenizden –sadece sizin pencerenizden– yağmur bulutları görünüyorsa, bilin ki size âşık biri vardır herhangi bir hapishanede –muhtemelen bir özel tipte...

(07.07.1991 / Bartın özel tip cezaevi,
Cumhuriyet Gazetesi, 20 Eylül 1991)

Tutsaklık ve Kapatılma / Cezaevi (Bir Söylem - Yıkım Denemesi)

“İnsanın özgürlüğü”nü veri alan düşünce dizgeleri, belki de, yaşamı kabullenilir kılacak bir yanılsamanın peşindedirler. Çünkü varoluş, doğa ve zaman karşısındaki tutsaklıktır, lirik bir şiirdir. Bu şiirdeki imgelerin soluksuz kaldığı yerde de, tarih, kurumların, yasaların ve inançların katmerli tutsaklığını katarak bir trajedi yaratmıştır.

İnsan ne özgür doğar, ne özgür olur: biyo-psiko-sosyal tutsaklığıyla kendini bitimsiz bir özgürleşme sürecinin içine atarak, trajedinin başkaldıran oyuncusu olur sadece. Yaşama “evet” demek, hem tutsaklığı hem de başkaldırıcıyı kabullenmektir. Söylenbilimin, dinin ve toplumun lanetlediği birey, kovuldukça yalnızlığına tutsak olur ve özgürleşmenin gizemli çatışkısını tadar: koparak özgürleşmek, “Suç ve Ceza”nın tarihselliğini yüklenmiş bir eylemdir. İnsanın güzelliği, cezasını bağrında taşıyan başkaldırısını, o lirik şiire uygun bir gösterişsizlik ve sessizlik içinde sürdürüp, sevincini ayrışılığında, kopukluğunda bulmasında yatar.

Yerleşikliğini ve tarihselliğini kurumlaştırmış toplumlar, verili yaşantıların tekdüzeliğini sarsacak yaşam arayışlarını “suç” kavramıyla dışlaştırırken, çoğunluğun duygularını da kendilerine eklemeler. Bu anonim duygular, yüzeydeki insanlık durumlarından söylenceler yaratmaya ve şiiri ağıta dönüştürmeye yatkındır: başkaldırıdaki bireysel şiir silinir, yerine, söylencelerin gürültülü destanı geçer ve giderek sıradanlaşan güvenlik toplumları, bireylerini unutulmaya terk eder. Anonim bir bellek yitimi ise, ancak, unutulacak nesnenin yinelenişindeki örtük gözdağıyla olanaklı olduğundan, şiirsizleşmiş söylencenin toplumsal kanallarından akıtılan duygusallık, söylenceyi söylemleştirebilir.

Böylece, başkaldırı nesnesinden kopartılan “ceza” söylemi, tutsaklığı “kapatılma”ya (cezaevine) indirger (cezaevi-dışı özgürlüktür!) ve mekân-süre ilişkisini kendince kurma, bunu (çoğunluğa onaylatarak veya onaylatmayarak) toplumsallaştırma yeteneği kazanır: dışlanan yaşantı, sözel düzlemde içrekselleştirilerek, denetim altına alınmış olur. “Kapatılanlar söylemi”, kurgusal anonim duygulanımların suçluluk ve suçsuzluk değişkenleri arasında salınıp durdukça, ağıta dönüşen şiir, gürültülü bir yazıkklanma edebiyatıyla, kopmanın amaç ve aracını bayağlaştırır: önsel bir veri olan “ceza”nın içeriğini kurumların gardiyanlığına şikayet etmek, kaçamak uzlaşmanın küçültücülüğünü taşır; “ceza”nın nesnesine ve biçimine karşı çıkıştaki içkin yadsıyış, gösterişli bir abartıyla, kahramanlara gereksinim duyan toplumsal vicdanı rahatlatır; kapatılmış olmak, başka hiçbir çabayı gerektirmeyen doğal bir muhalif kimlik olarak taşındığından, muhalifliğin devingen yapısı unutulur, tutuculuk ve acı çekmek kutsanır; “yakaran ve direnen kahramanlar” paradoksu, mekanik gözyaşı yedeklerinin hammaddesi olarak topluma sunulur...

Sonuçta, kapatılmak, anonim kültürle tümleştirildiğinden, insan, kopmaya değil, içrek bir kurum olarak ilksiz ve sonsuz kılınan bu özgül tutsaklık biçimine, nefretten sevgiye ve acımaya dek uzanan duygusal çeşitliliğini aktarmaya koşullandırılır.

Bireyselliği seçmek anlamına gelen başkaldırı ya da kopuşlar, sonuçları verili yaşam tercihleridir: insanın kendini, sesini ifade ediş biçimleri olarak yalnızlığı, ayrışıklığı, kendi içiyle ve çevreyle mücadeleyi, kapatılmayı (cezaevi ya da klinik) vs. varsayış, anonimliği yadsıyıştır. Yaşam serüveninin bu anlarındaki tadı kendine katan ve zenginleşen insan, bunu içsel yaratıya dönüştürüp iz bıraktıkça, doğa ve zaman karşısındaki tutsaklığını ve özgürlüğünü belki daha çok hisseder, ama tarihsel tutsaklığı başkaldırı çoğulluğunun ateşinde kavrulup silikleşir.

İnsan, kendi trajedisine ağlamamayı, yaşamının lirik şiirini, yurtsuzluğuna ve kopukluğuna övgü yaparak taşımayı bilmelidir. Bilen gözlerle yaşamak, yaşamı şiirleştirmenin felsefesiye, kapatılmanın saçma niteliğini görmek, insana, inceltilmiş bir alay duygusu katar. Çünkü “suç” ediminin tersinmezliği karşısında “ceza”, boşlukta kalan bir saçmadır. Süre kavramında somutlaştığında, bitmiş bir davranışın ve/veya düşüncenin karşılığı olarak tekil ve özgül bir insan yaşamını indirgeyerek, uzam ve zaman kavramları üzerinde oynamış olur: daraltılmış bir mekâna kapatılan insanın uzamsal varlığı (ve insanal boyutu) sınırlandırılmış; ve değişmez, nesnel akış içindeki zamanın belli bir süresi yaşam seçeneklerinden kopartılmıştır. Oysa, böyle bir bedelin, edim üzerinde ne geri döndürtücü, ne de yok edici ve caydırıcı etkisi vardır. Bireysel yaşantıları daraltıp, eksilterek kuraldışılıkları törpülemeyi amaçlamak, tekil insan varlığının özgürlük arayışı kar-

şısına kurumların tarihselliğini (dolayısıyla geçiciliği) çıkarmanın grotesk saçmalığıdır; bireye bireyselliğini duyumsatır, önemsetir. Yaşam şiirinin ilk dizeleri, belki böyle yüceltici bir imgeyle başlar.

Hiçbir ortak yaşam biçiminin içerebileceği biraradalığı kapatılma kavramına sığdırmak, bu kavramın tek özel ve ayrıcalıklı anlamını oluşturur. Zorunluluk, tüm yirmi dört saatlere egemendir: Seçilmemiş mekânın ve seçilmemiş insanların aynılığını paylaşmak, insana tutsaklıktır. Süreli ve süresiz olarak aynı insanlarla, aynı mekânları paylaşarak yaşama zorunluluğu, kişiliklerin ve yaşantıların bireyselliğini boğduğunda, anonimleşmeden kaçış, yalnızlığı bir tercih olarak dayatır (hücrenin zaten insansızlaştırılmış ortamı yalnızlığı maddileştirdiğinden, sonuç aynıdır)... Kapatılmanın saçma anlamı, kültür-dışıdır: insana/insansızlığa tutsak olmak.

Kapatılmanın alt-anlamı, edilgenliğe, beklemeye ve ilişkisizliğe tutsaklıktır. “Başkaları”nın belirleniminin yoğunluk ve hız kazandığı bir yaşamdır kapatılmışlık: bireyselliğin yok sayılması, bir dosyaya, sayıya indirgenmekle başlar, itaate çağırılan ve kimliksizleştirici, anonimleştirici baskılarla sürer, seçme olanağı sıfırlanır... Yaşam ayrıntılarının başkalarınca belirlenmesi ve uygulamanın kat kat perdeli niteliği, her an her şeyin olabileceği duygusunu, tedirginliği sürekli kılar. Bu gerilim, özel yaşantı oluşturma engelidir ve daraltılmış yaşam seçeneklerinin ördüğü duvarı aşmak bir beklentiye dönüştüğünde, zaman akışı rutin bir duygu bırakır. Gelecek kavramının belirsizleşmesi, düşünceleri (pişmanlık ya da övünç biçiminde) geçmişe odaklarken, “bugün” sıfırlandığından, yaşamı “erteleme” yanılsaması egemen olur: kendini arayan insan ruhunun oyalanmasıyla sıradanlaşma belirir. Böylelikle, sürgün edildiği besinsiz, cinselliksiz, bilgisiz, iletişimsiz ortama

uyarladığı bilinciyle çevrimi tamamlayan insan, artık insan-dışı, kültür-dışı bir kavramın parçasıdır: insana/insansızlığa tutsak olmak; insanı indirgemek.

Diğer yandan, tarihsel kurumlaşma, uzanabildiği her yere insana/insansızlığa tutsaklığın tohumlarını ekmiştir. Kapatılmanın özel bir anlamı varsa, bu, ayrıksılığını sıfırlamak amacıyla, varoluşun her alanına serpiştirilmiş trajedinin bu boğucu imgelerini yoğunlaştırmış ve hızlandırmış biçimde bireye yöneltmesinden gelir. Özde ise, cezaevinin insan-dışı saçmalığı, yaşamın tarihsel trajedisıyla örtüşür; toplumsallığın özgürlük-karşıtı hiyerarşik ve otoriter kurumlaşmalarının insan teki üzerindeki boğuculuğunun yarattığı trajediden ne daha büyüktür, ne de daha saçma. Dolayısıyla, cezaevi yaşamını çileci ve kahramanlaştırıcı abartılarla ağıta dönüştürmek, yaşamdaki tutsaklık ve başkaldırı sürekliliğini, anonim duygulara sığınarak yadsımak olur: söylem, işlevine ulaşır.

Başkaldırı ise, şiire ve trajediye tutkulu bir felsefi arayış katan sürekliliği içerdiğinden, bulunulan mekân giderek silikleşir ve kurumların devasallığı entropinin kaçınılmazlığından kurtulamaz: birey, huzursuzluğunu ve bunaltısını aktardığı başkaldırı serüveninde özgürleştikçe yaşamının şiirine sahip olur ve kurumların umarsız tarihselliği çürür. Kapatılmanın, yaşamda varolan lirik şiir ve trajediye yeni bir şey katmadığını, sadece imge, ses ve renkte daha yoğun, boğucu ve sıkıştırılmış tonlar içerdiğini anlamak, özgürleşmenin önemli adımıdır.

Belki de bu yüzden, kapatılmanın anlamını bilmek, onu bir ağıt gibi taşımamak, firari bir özgürlüktür, uçmaktır. İçsellliğini ve yalnızlığını kurma olanağı elde edebilen birey, gücünün ve sınırlarının uçlarında dolandıkça, duygu ve düşünce eğitiminde kendini yaratma, ifade etme olanaklarını yakalar ve hangi mekânda olursa olsun, hiçbir otoritenin, kendi oto-

ritesinin bile erişemeyeceği bir düzlemde özgürleşmenin bitimsizliğini yaşar: doğa ve zaman karşısındaki tutsaklığının sınırlarına değdikçe; özgürlüğünü olmasa bile, yaşamının şiirini elde eder. Kapatılmanın insan-dışı saçmalığı işlevsizce paslanırken, insan ve şiir kazanır.

Ocak 1990, Bartın
Damar Dergisi, sayı 6, Eylül 1991

Hapishanede Yazmak, Hapishaneyi Yazmak

Yazmak yaşamak gibiye çok farklı değildir evde yazmak, işyerinde yazmak, deniz kıyısında yazmak, otobüste yazmak, kahvede yazmak ve hapishanede yazmak.

Her yerde kendinle ve kendindeki geçmişle yazarsın, yaşarsın.

Hapishaneyi yazmak ağacı yazmak gibidir, evi, sokağı, adayı yazmak gibidir. Biri neyse diğeri de odur.

Ama ağacın karşısına geçip yazmak gibi, sokağı pencereden seyredip yazmak gibi, denizi kıyıdan izleyip yazmak gibiye ancak hapishaneyi yazmak, işte o zaman farklı değildir bu öncekilerden.

Hapishaneyi hapishanenin içinden yazmaksa eğer hapishaneyi yazmak, bu, ağacı ağacın içinden, adayı adanın içinden, denizi denizin içinden yazmak gibi olanaksızdır. Çünkü içindeyken bir şeyin, görmek olanaksızdır onu.

Ağacın içindeki ağaçtan, denizin içindeki denizden, ada-

nın içindeki adadan uzaklaşıp bir an, öyle yazar insan yazacaklarını.

İnsan, kendi içindeyken, kendini yazamaz.

Ama insan, ne yazarsa yazsın, hep kendini yazar.

İnsan kendini, kendinden çıkarak yazar.

Ağacı, denizi, adayı yazan insan, kendi içindeki ağacı, denizi, adayı yazar.

Hapishaneyi yazan insan, kendi içindeki hapishaneyi yazar.

Yazan insan, kendisinden çıkan insandır, kendisini terk edendir.

Kendisini terk eden insan, kendi içinde hapishaneyi taşımaz.

Hapishaneyi yazan insan, hapishaneyi yazmaz.

05.02.1991 (saat 21.00)

Bartın Cezaevi